

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ'
ΤΟΜΟΣ ΜΒ'

ΑΘΗΝΑ 2021

© ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Έδρα: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο,
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα 106 75
e-mail: chae1884@gmail.com
www.chae.gr
ISSN 1105-5758

Το Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
(ΔΧΑΕ) εκδίδεται και ηλεκτρονικά:
<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion>
e-ISSN 2241-2190

Το Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
είναι πιστοποιημένο στην Clarivate Analytics και
στην ERIH PLUS.

Υπεύθυνοι έκδοσης του τόμου MB' (2021)
ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ
ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ
ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΛΛΗΣ
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ

Φιλολογική και εκδοτική επιμέλεια
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΥΛΗΣ

Καλλιτεχνική επιμέλεια
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΥΛΗΣ

Σχεδιασμός εξωφύλλου (2017)
ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ

Έλεγχος αγγλικών κειμένων
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΛΒΑΝΙ

Υποστήριξη ηλεκτρονικής πλατφόρμας ΔΧΑΕ
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΧΡΥΣΟΒΙΤΣΑΝΟΣ

Γραμματειακή υποστήριξη
ΣΟΦΙΑ ΓΙΑΝΝΙΩΤΗ

Παραγωγή
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙΠΝΙΑ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.

© THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
Head office: Byzantine and Christian Museum,
22 Vass. Sophias, GR-106 75 Athens
e-mail: chae1884@gmail.com
www.chae.gr
ISSN 1105-5758

The *Deltion of the Christian Archaeological Society*
(*DChAE*) is also published on line:
<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion>
e-ISSN 2241-2190

The *Deltion of the Christian Archaeological Society*
has been indexed in Clarivate Analytics and
in ERIH PLUS.

Editors of the volume 42 (2021)
KLIMIS ASLANIDIS
MARIA KAZANAKI-LAPPA
IOANNA BITHA
GEORGIOS PALLIS
MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU

Editing and proofreading
SOCRATIS POULIS

Art editing
SOCRATIS POULIS

Cover design (2017)
SOTIRIS PAPADIMAS

Editing of English texts
NICHOLAS MELVANI

e-Publishing platform admin
GERASIMOS CHRYSOVITSANOS

Secretarial support
SOFIA GIANNIOTI

Production
GRAPHIC ARTS
ANTONIS EVAG. BOULOUCOS & COM. S.A.

Με την ευγενική υποστήριξη:
ΑΙΓΕΑΣ ΑΜΚΕ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΦΕΛΟΥΣ ΕΡΓΟΥ

With the kind support of:
AIGEAS NON PROFIT CIVIL COMPANY

ΔΕΛΤΙΟΝ
ΤΗΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ΄ ΤΟΜΟΣ ΜΒ΄
2021

DELTAION OF THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

SERIES 4 VOLUME 42
2021

ATHENS 2021

**ΔΕΛΤΙΟΝ
ΤΗΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ' ΤΟΜΟΣ ΜΒ'
2021

ΑΘΗΝΑ 2021

EDITORIAL BOARD

DEMETRIOS ATHANASOULIS
KLIMIS ASLANIDIS
OLGA VASSI
ANASTASIA DRANDAKI
MARIA KAZANAKI-LAPPA
ANGELIKI KATSIOTI
STAVROS MAMALOUKOS
IOANNA BITHA
GEORGIOS PALLIS
MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU
PAGONA PAPADOPOULOU

INTERNATIONAL EDITORIAL ADVISORY BOARD

PANAYOTIS L. VOCOTOPOULOS, Academy of Athens
ANTHONY CUTLER, University of Pennsylvania
RAFFAELLA FARIOLI-CAMPANATI, Università degli Studi di Bologna
NANCY PATTERSON ŠEVČENKO, Independent scholar
JEAN-PIERRE SODINI, Université Paris I, Panthéon-Sorbonne
MARICA ŠUPUT, University of Belgrade

EDITORS OF THE VOLUME 42 (2021)

KLIMIS ASLANIDIS
MARIA KAZANAKI-LAPPA
IOANNA BITHA
GEORGIOS PALLIS
MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΑΝΔΑΚΗ

ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ

ΠΑΓΩΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ακαδημία Αθηνών

ANTHONY CUTLER, University of Pennsylvania

RAFFAELLA FARIOLI-CAMPANATI, Università degli Studi di Bologna

NANCY PATTERSON ŠEVČENKO, Ανεξάρτητη ερευνήτρια

JEAN-PIERRE SODINI, Université Paris I, Panthéon-Sorbonne

MARICA ŠUPUT, Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου

ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΜΒ΄ (2021)

ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / CONTENTS

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS	13
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΡΑΠΤΗΣ, Ορισμένες παρατηρήσεις και ερωτήματα σχετικά με την πρωτοβυζαντινή αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη: Το οκτάγωνο παρά τη Χρυσή Πύλη και η επισκοπική βασιλική	15-30
KONSTANTINOS T. RAPTIS, Some observations and questions regarding early Byzantine architecture in Thessaloniki: The Octagon near the Golden Gate and the Episcopal basilica	31-32
ANGELIKI KATSIOTI, Gazing beyond earthly reality: A reconsideration of the wall-paintings at Asketario on the island of Chalki, Dodecanese	33-54
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ, Με το βλέμμα πέραν των εγκοσμίων: Αναθεώρηση των τοιχογραφιών στο Ασκηταριό της Χάλκης Δωδεκανήσου	55-56
STEPHANOS EFTHYMIADIS, Saint Mamas's martyrdom in the <i>Life of Patriarch Tarasios</i> (BHG 1698)	57-67
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ, Το μαρτύριο του αγίου Μάμαντα στον <i>Βίο του πατριάρχη Ταρασίου</i> (BHG 1698)	67-68
ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΠΥΡΡΟΥ, Ο σπάνιος βιογραφικός κύκλος του αγίου Στεφάνου στον ομώνυμο ναό στη Δρακώνα Κισάμου	69-90
NIKOLETTA PYRROU, The rare biographical cycle of Saint Stephen in the church of the same name at Drakona in Kissamos, Crete	91-92
ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΑΠΠΑΣ – ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, Απεικονίσεις <i>ἁγίου Λέοντος τοῦ νέου τοῦ ἐν Μεθώνῃ λάμπαντος</i> : Η διάδοση της τιμής ενός αγίου στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο και τη βενετική Κρήτη	93-126
MICHALIS KAPPAS – GIORGOS FOUSTERIS, Depictions of <i>Saint Leon of Methoni</i> : The development of a saint's cult in late Byzantine Peloponnese and Venetian Crete	127-128
ANNA ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ, Ο ὅσιος Θωμάς ὁ ἐν τῷ Μαλεῷ: προσεγγίσεις στα ιστορικά δεδομένα ενός λησμονημένου αγίου.	129-147
ANNA LAMBROPOULOU – MARIA GEROLYMATOU, Saint Thomas on mount Maleon (ὅσιος Θωμᾶς ὁ ἐν τῷ Μαλεῷ): Approaches to the historical data of a forgotten saint	147-148
KATERINA KONTOPANAGOU, Saint Mavra in Koilani, Limassol prefecture: cult, iconography, interpretations	149-166
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΟΝΤΟΠΑΝΑΓΟΥ, Η Αγία Μαύρα στο Κοιλάνι Λεμεσού: λατρεία, εικονογραφία, ερμηνείες	167-168

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Θεοδώρα Πετραλείφα – Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή. Δύο βυζαντινές βασίλισσες στην αυλή του Δεσποτάτου της Ηπείρου	169-187
VARVARA PAPADOPOULOU, Theodora Petraleipha – Anna Palaiologina Kantakouzene. Two Byzantine <i>queens</i> in the court of the Despotate of Epirus	188
ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Δύο άγνωστες επιγραφές του 15ου αιώνα από την Ήπειρο	189-196
GREGORY MANOPOULOS, Two unknown 15th-century inscriptions from Epirus	196
MARIA CONSTANTOUDAKI-KITROMILIDES, The wall-paintings in the katholikon of the Saint Neophytos Monastery: iconography, artistic identity, and the Cretan Theophanis in Venetian Cyprus	197-236
ΜΑΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ, Οι τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής Αγίου Νεοφύτου: εικονογραφία, καλλιτεχνική ταυτότητα και ο κρητικός Θεοφάνης στη βενετική Κύπρο	237-238
ELENA SAENKOVA, A two-sided Novgorodian icon “Our Lady of the Sign, and martyr Julia- na” of the first third of the 13th century: aspects of the iconographic programme	239-256
ELENA SAENKOVA, Αμφίγραπτη εικόνα από το Νόβγκοροντ με την «Παναγία του Ση- μείου και την αγία Ιουλιανή» του πρώτου τρίτου του 13ου αιώνα: όψεις του εικονο- γραφικού προγράμματος	257-258
ΙΟΑΝΝΙΣ ΤΣΙΟΥΡΗΣ, A Byzantine icon of Saint Nicholas the Wonderworker	259-274
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΣΙΟΥΡΗΣ, Μια βυζαντινή εικόνα του αγίου Νικολάου του θαυματουργού . . .	275-276
NANSEH DİLE, Από την Κύπρο στην Κίμωλο. Εικόνα Δέησης με τον Χριστό πλαισιωμέ- νο από τον άγιο Ανδρόνικο και την αγία Αθανασία	277-300
NANCY DİLE, From Cyprus to Kimolos. An icon with a Deesis with Christ flanked by Saints Andronikos and Athanasia	301-302
VLADIMIR AGRIGORAEI, A “greek whispers” parody in the vernacular <i>Voyage of Charle- magne to Jerusalem and Constantinople</i>	303-324
VLADIMIR AGRIGORAEI, «Ελληνικές αναφορές» στη δημόδη παρωδία <i>Το ταξίδι του Καρλομάγνου στην Ιερουσαλήμ και την Κωνσταντινούπολη</i>	325-326
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ, Byzantine lead seals from Rhodes, Greece. I. Excavation finds	327-337
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα από τη Ρόδο. I. Ανασκαφικά ευρήματα	338
LIUDMILA KHRUSHKOVA, Glazed Bowls from Sukhum (Sebastopolis) in Abkhazia	339-361
LIUDMILA KHRUSHKOVA, Εφυσωμένες κούπες από τη Σεβαστούπολη στην Αμπχαζία . .	362
ΧΑΡΙΣΤΟΥΛΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ, Ενεπίγραφος κεντητός αέρας στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της μονής Παναγίας Τσαμπίκας στον Αρχάγγελο της Ρόδου	363-384

CHARISTOULA GIAKOUMAKI, The inscribed embroidered <i>aer</i> at the Ecclesiastical Museum of Panagia Tsambika at Archangelos, Rhodes	385-386
ALEX RODRIGUEZ SUAREZ, Bell ringing on Mount Athos during the Ottoman period, II: Bells	387-414
ALEX RODRIGUEZ SUAREZ, Κωδωνισμός στο Άγιον Όρος κατά την οθωμανική περίοδο, Β: Οι καμπάνες	415-416
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ	417-433
KLIMIS ASLANIDIS, «Χαράλαμπος Μπούρας, <i>Η αρχιτεκτονική της Μονής του Οσίου Λουκά</i> , Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, Αθήνα 2015» και «Charalambos Bouras, <i>The Architecture of the Monastery of Hosios Loukas</i> , Melissa Publishing House, Athens 2018»	419-423
ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, «Σωτήρης Βογιατζής, <i>Το καθολικό της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρους. Ιστορία και αρχιτεκτονική</i> , Συνεργασία : Βασιλική Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, <i>Ο γλυπτός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Μεγίστης Λαύρας</i> , Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2019»	423-426
GEORGIOS PALLIS, «Catherine Vanderheyde, <i>La sculpture byzantine du IXe au XVe siècle. Contexte – mise en œuvre – décors</i> , Editions Picard, Paris 2020»	426-427
†ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Ευγενία Χαλκιά – Αντώνης Μπεκιάρης – Αντώνης Τσάκαλος, Yuliana Boycheva (ειδική συνεργάτις), <i>Ιμβρίων Ιερά. Εκκλησιαστικά έργα στους ενοριακούς ναούς της Ίμβρου</i> , Με την ευγενική χορηγία του Επαμεινώνδα Π. Πανταζοπούλου, Άρχοντας Ασηκρήτου του Οικουμενικού Θρόνου, Αθήνα 2020»	428-430
SOTIRIS VOJADJIS, «Suna Çağaptay, <i>The First Capital of the Ottoman Empire. The Religious, Architectural and Social History of Bursa</i> , I. B. Tauris, London 2021»	430-433
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ	437
ΕΠΙΤΙΜΗ ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΤΙΜΑ ΜΕΛΗ	438
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΑΚΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΩΝ ΜΕΛΩΝ	439-441
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ	442-444

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS

ABME	Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος	NE	Νέος Ἑλληνομνήμων
AA / AD	Αρχαιολογικόν Δελτίον	OCA	Orientalia Christiana Analecta
AE	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς	ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium
AEMΘ	Αρχαιολογικὸ Ἔργο στη Μακεδονία καὶ στη Θράκη	ΠΑΕ	Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
AnBoll	Analecta Bollandiana	PG	Patrologiae cursus completus. Series Graeca
BCH	Bulletin de correspondance hellénique	PL	Patrologiae cursus completus. Series latina
BHG	Bibliotheca hagiographica graeca	PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit
BSA	Annual of the British School at Athens	PMBZ	Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit
BZ	Byzantinische Zeitschrift	RbK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst
CahArch	Cahiers Archéologiques	RDAC	Report of the Department of Antiquities, Cyprus
CFHB	Corpus fontium historiae byzantinae	REB	Revue des études byzantines
CorsiRav	Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina	ROC	Revue de l'Orient chrétien
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae	RSBN	Rivista di studi bizantini e neoellenici
ΔΧΑΕ / DChAE	Δελτίον της Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας / Deltion of the Christian Archaeological Society	SBS	Studies in Byzantine Sigillography
DOP	Dumbarton Oaks Papers	Συμπόσιο ΧΑΕ / Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς	Symposium of Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης της Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εισηγήσεων καὶ ανακοινώσεων / Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art of the Christian Archaeological Society. Programme and Summaries of Major Papers and Communications
ΔωδΧρον	Δωδεκανησιακά Χρονικά	the ChAE	
EEBΣ	Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν	Synaxarium CP	Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae: Propylaeum ad Acta sanctorum Novembris
GOTR	Greek Orthodox Theological Review	TIB	Tabula Imperii Byzantini
ΗπειρΧρον	Ηπειρωτικά Χρονικά	TM	Travaux et Mémoires
ΘΗΕ	Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία	ZLU	Zbornik za likovne umetnosti
ΙΕΕ	Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους	ZMSLU	Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti
JIAN	Journal International d'Archéologie Noumismatique	ZRVI	Zbornik radova Vizantoloskog Instituta
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik		
ΚρητΧρον	Κρητικά Χρονικά		
ΚυπρΣπουδ	Κυπριακαὶ Σπουδαί		
ΛακΣπουδ	Λακωνικαὶ Σπουδαί		
LChrI	Lexikon der christlichen Ikonographie		
MIFAO	Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale		

Ο ΟΣΙΟΣ ΘΩΜΑΣ Ο ΕΝ ΤΩ ΜΑΛΕΩ: ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΕΝΟΣ ΛΗΣΜΟΝΗΜΕΝΟΥ ΑΓΙΟΥ

Η μνήμη του οσίου Θωμά τοῦ ἐν τῷ Μαλεῷ τιμάται την 7η Ιουλίου. Ελάχιστα κείμενα αναφέρονται στον όσιο, όπως το Συναξάριο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως και το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β'. Πρόκειται για Βίους σύντομους και εξαιρετικά φειδωλούς σε ιστορικές μαρτυρίες. Ο άγιος δεν περιλαμβάνεται στην *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. Ακόμη, δεν υπάρχουν πληροφορίες για την καταγωγή του, τους γονείς του, την θέση του στην στρατιωτική ιεραρχία, τις μάχες στις οποίες έλαβε μέρος, τον τόπο άσκησής του και τον χρόνο θανάτου του. Η μελέτη επιχειρεί να αναδείξει τα προβλήματα που ανακύπτουν, και να δώσει απαντήσεις σε ορισμένα από αυτά.

Λέξεις κλειδιά

8ος αιώνας, 9ος αιώνας, όσιος Θωμάς ό ἐν τῷ Μαλεῷ, αγιολογία, εικονομαχία, ακρωτήριο Μαλέας, όρος Μάλεων, Πελοπόννησος.

Η μνήμη του οσίου Θωμά τοῦ ἐν τῷ Μαλεῷ τιμάται από την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία την 7η Ιουλίου. Τα σχετικά με την ζωή και την δράση του οσίου βασίζονται αποκλειστικά στον σύντομο Βίο που περιλαμβάνεται στο Συναξάριο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως¹. Αναφορά στον εν λόγω Βίο δεν υπάρχει

The memory of Saint Thomas «en to Maleo» is celebrated on the 7th of July. Few texts refer to the saint, such as the Synaxarion of the Church of Constantinople and the Menologion of Basil II. These are short Lives and extremely poor in historical data. The saint is not included in the Bibliotheca Hagiographica Graeca. There is also no information about his origin, his birthplace, his parents, his position in the military hierarchy, the battles in which he took part, the place where he spent his monastic life and the time of his death. This study attempts to highlight the problems that arise and to provide answers to some of them.

Keywords

8th century; 9th century; Saint Thomas on mount Maleon; Hagiography; Iconoclasm; cap Maleas; Maleon mountain; Peloponnese.

στην *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, ενώ, από ό,τι γνωρίζουμε, δεν σώζεται εκτενής Βίος. Από το Συναξάριο αντλούνται λίγες, γενικόλογες και εντελώς αόριστες πληροφορίες για τον όσιο, αναφορικά με τον πλούτο και την θέση του (περίβλεπτος πλούτῳ καὶ δυναστείᾳ), την στρατιωτική δράση του και τις νίκες του κατά

* Άννα Λαμπροπούλου, τ. διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, alambrop@eie.gr

** Μαρία Γερολυμάτου, διευθύντρια Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, mgero@eie.gr

*** Το θέμα παρουσιάστηκε στο 35ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2015), 59: Α. Λαμπροπούλου – Μ. Γερολυμάτου, «Ο όσιος Θωμάς ό ἐν Μαλεῷ: προσεγγίσεις στον βίο και στην λατρεία του». Ευχαριστίες οφείλουμε για την βοήθειά τους στην Χαρά Κωνσταντινίδη, καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο ΕΚΠΑ, την Θεώνη Κολλυροπούλου, επίκουρη καθηγήτρια Βυζαντινής

Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, την Αλεξάνδρα Ζερβουδάκη, λέκτορα Βυζαντινής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, καθώς και στον Νεκτάριο Ζάρρα, ΕΔΙΠ Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τέλος, ευχαριστούμε την Tanja Starodubceva, διδάσκουσα στην Σχολή Καλών Τεχνών Βελιγραδίου Novi Sad, για την παραχώρηση φωτογραφίας από τον νόθηκα του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino της Σερβίας.

¹ Το Συναξάριον συνετέθη λίγο μετά το 956 με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ', Β. Flusin, «L'empereur hagiographe.

αγνώστων βαρβάρων (κατὰ βαρβάρων ἔστησεν ἄπειρα καὶ μέγιστα τρόπαια)². Τέλος, σημαντικό μέρος του συναξαριακού Βίου αφιερώνεται στην άσκησή του στο όρος *Μάλεων*, όπου ἔζησε ως μοναχός και αναχωρητής πραγματοποιώντας πολλά θαύματα, τόσο κατά την διάρκεια της ζωής του όσο και μετά θάνατον. Η θαυματουργική του δράση προσεέλκυσε το ενδιαφέρον των προσκυνητών, οι οποίοι προσέρχονταν στην λάρνακα, όπου φυλασσόταν το λείψανό του. Το κείμενο του Συναξαρίου επαναλαμβάνεται με ελάχιστες γλωσσικές διαφοροποιήσεις στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β΄, που χρονολογείται γύρω στο έτος 1000³. Από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε, προέκυψαν δύο ακόμη ανέκδοτα κείμενα, τα οποία απόκλινει στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Πρόκειται για σύντομους, επίσης, Βίους που αναπαράγουν στα κύρια σημεία όσα γίνονται γνωστά από το Συναξάριο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως και το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β΄, χωρίς να προσθέτουν κάποιο νέο στοιχείο⁴.

Από το περιεχόμενο του κύριου συναξαριακού Βίου δεν προκύπτει απολύτως κανένα στοιχείο αναφορικά με τον χρόνο της ζωής και της δράσης του αγίου, τους γονείς του, τον τόπο καταγωγής του, την ταυτότητα των βαρβάρων που κατατρόπωσε, τον τόπο της άσκησής του ως μοναχού καθώς και τον τόπο θανάτου του. Η αναφορά στον τόπο άσκησης και θανάτου του, δηλαδή το όρος *Μάλεων*, είναι χωρίς ιδιαίτερο γεωγραφικό προσδιορισμό.

Remarques sur le rôle des premiers empereurs macédoniens dans le culte des saints», *L'empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*, εκδ. P. Guran (με την συνεργασία του B. Flusin), χ.τ. 2001, 41-47. A. Luzzi, «Synaxaria and the Synaxarion of Constantinople», *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, II. *Genres and Context*, επιμ. S. Efthymiadis, Farnham – Burlington 2014, 201.

² H. Delehaye (εκδ.), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis* (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Βρυξέλλες 1902 (φωτοτ. ανατ. Louvain 1954), στήλ. 803-804 (<https://archive.org/details/DelehayeSynaxariumConstantinopolitanum/page/n225/mode/1up>).

³ PG, τ. 117, στήλ. 529: Καὶ μνήμη τοῦ ὁσίου Θωμᾶ τοῦ ἐν τῷ Μαλεῶ ὄρει.

⁴ Α. Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἀρ. 1857-2500*, (με τὴν συνεργασία Μ. Α. Πολίτη) (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 54), Ἀθήνα 1991, αριθ. 2004, φ. 300r-300v, σ. 72-73 (1360-1371) και αριθ. 2009, φ. 151r, σ. 75 (13ος αἰώνας).

Ανάλυση του περιεχομένου του Βίου

Παρά το γεγονός ότι ο συναξαριακός Βίος δεν προσφέρει κανένα χρονολογικό στοιχείο για τον ὅσιο Θωμά, η προσεκτική ανάλυση του περιεχομένου του μπορεί να συνεισφέρει στην κατανόηση του ιστορικού πλαισίου, μέσα στο οποίο ο ὅσιος ἔζησε. Οι πληροφορίες σχετικά με τον *πλοῦτον*, την *δυναστείαν* και την στρατιωτική δράση μπορούν να συμβάλουν στην ένταξη του Θωμά σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο⁵. Τα δύο πρώτα στοιχεία προβάλλουν την κατοχή πλούτου και δύναμης, που συνδέονταν πιθανώς με την άσκηση του στρατιωτικού αξιώματος. Με τον ὅρο *δυναστεία* νοείται η επιρροή και η ισχύς σε έναν στενότερο ή ευρύτερο κοινωνικό κύκλο. Αντίστοιχα, με τον ὅρο *δυνάστης* δηλώνεται συχνά στις πηγές εκείνος που μπορεί να κάνει κατάχρηση της εξουσίας του⁶, αφού στην έννοια αυτή περιέχεται και αρνητική χροιά. Η αυτοκρατορική γενναιοδωρία που ερχόταν ως ανταμοιβή για την παροχή υπηρεσιών προς τον αυτοκράτορα, ήταν η κύρια πηγή της *δυναστείας*⁷. Η *δυναστεία* και

⁵ *Synaxarium EC*, στήλ. 803. 10, 11. Κοινό χαρακτηριστικό των Βίων των αγίων της πρώτης εικονομαχικής περιόδου συνιστά η ιδιαίτερη έμφαση που δίνουν στην κοινωνική θέση των ηρώων τους, βλ. τις σχετικές περιπτώσεις, Ε. Κουντουρά-Γαλάκη, *Ὁ Βυζαντινὸς κληρὸς καὶ ἡ κοινωνία τῶν «σχοτεινῶν αἰώνων»* (Ινστιτούτο Βυζαντινῶν Ερευνῶν, Εθνικὸ Ἰδρυμα Ερευνῶν, Μονογραφίες 3), Ἀθήνα 1996, 195. Η έκφραση *πλοῦτος καὶ δυναστεία* απαντά στον Βίο του αγίου Γεωργίου, αρχιεπισκόπου Ἀμάστριδος (9ος αἰώνας), βλ. *Βίος σὺν ἐγκωμίῳ εἰς τὸν ἐν ἀγίοις πατέρα ἡμῶν καὶ θαυματουργὸν Γεώργιον, τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀμάστριδος* (BHG 668), *Βυζαντινὰ ὑμνογραφικὰ καὶ ἀγιολογικὰ κείμενα*, επιμ. Ι. Πολέμης – Ε. Μίνεβα, Ἀθήνα 2016, 325 § 4. Ὡς *περιφανὴς* χαρακτηρίζεται ο υποψήφιος σύζυγος της αγίας Θεοδώρας Θεσσαλονίκης, *τινα τὸν ἐκ γένους περιφανῆ*, βλ. Σ. Α. Πασχαλίδης, *Ὁ Βίος τῆς ὁσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ. Διήγηση περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ τιμίου λειψάνου τῆς ὁσίας Θεοδώρας. Εἰσαγωγή – Κριτικὸ κείμενο – Μετάφραση – Σχόλια* (Κέντρον Ἀγιολογικῶν Μελετῶν 1), Θεσσαλονίκη 1991, 76 § 5.

⁶ L. Rydén, *The Life of Saint Philaretos the Merciful written by his grandson Niketas. A critical Edition with Introduction, Translation, Notes and Indices*, Ουψάλα 2002, 62, 84.

⁷ E. Ragia, «Social Group Profiles in Byzantium: Some Considerations on Byzantine Perceptions about Social Class Distinctions», *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα* 26 (2016), 333-341. Η Νεαρά του Βασιλείου Β΄ για τους *δυνατοὺς* (996) αναφέρεται στην *δυναστείαν* της οικογένειας των Φωκάδων από γενεὰ σε γενεὰ. Βλ. σχετικά

ο πλούτος του οσίου Θωμά συνδέονταν ενδεχομένως με κάποιο αξίωμα που αυτός κατείχε.

Το δεύτερο σημείο που είναι καθοριστικό για την προσέγγιση του ιστορικού πλαισίου, εντός του οποίου έζησε ο Θωμάς, είναι η στρατιωτική δράση του. Ο σύντομος συναξαριακός Βίος αναφέρεται σε νίκες που κατήγαγε κατά βαρβάρων, χωρίς ωστόσο να τους κατονομάζει⁸. Θεωρητικά, με αυτόν τον τρόπο ο συναξαριστής μπορεί να δηλώνει οποιαδήποτε μάχη διεξήχθη σε οποιοδήποτε σημείο της βυζαντινής επικράτειας. Πάντως, με τον όρο *βάρβαροι* γνωρίζουμε ότι χαρακτηρίζονται στις μεσοβυζαντινές πηγές τόσο οι Σλάβοι όσο και οι Άραβες ή, αργότερα, κατά τον 10ο αιώνα, οι Βούλγαροι⁹. Οι *βάρβαροι* του Συναξαρίου μπορεί ενδεχομένως να ταυτίζονται με τους Άραβες που επέδραμαν στα παράλια της Πελοποννήσου, ήδη πριν από την κατάληψη της Κρήτης (το 824)¹⁰. Στον Βίο της αγίας

Αθανασίας Αιγίνης (9ος αιώνας) *βάρβαροι* αποκαλούνται οι *Μαυρούσιοι*, πιθανότατα Μωαμεθανοί από την βόρεια Αφρική, που επέδραμαν στο νησί μεταξύ των ετών 805 και 807¹¹. Σε *βαρβάρους*, δηλαδή Άραβες, αναφέρεται επιγραφικό κείμενο που φυλάσσεται στο Παλέριο, το οποίο προέρχεται πιθανότατα από την Πελοπόννησο και χρονολογείται στα χρόνια του Λέοντος Ε' (813-820) ή του Λέοντος ΣΤ' (886-911). Στην επιγραφή γίνεται αναφορά σε φάρο που διέθετε σύστημα έγκαιρου εντοπισμού εχθρικού πλοίου, πιθανότατα αραβικού, + Ἄναξ Λέων ἔστησε πύργον ἐνθάδε λύχνην προφαίνειν τοὺς λόχους τῶν βαρβάρων¹².

Ύστερα (ὕστερον) από αυτήν την λαμπρή, κατά τον συναξαριστή, σταδιοδρομία, ο Θωμάς αποφάσισε να εγκαταλείψει το *πικρὸν κλυδώνιον* του κοσμικού βίου, να αφιερωθεί στον Χριστό και να γίνει μοναχός¹³. Ως τόπο άσκησης επέλεξε το όρος *Μάλεων* (και πρὸς τι ὄρος Μάλεων λεγόμενον)¹⁴. Σε ορισμένα χειρόγραφα

N. Svoronos, *Les nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes. Introduction – Édition – Commentaires, Édition posthume et index établis par P. Gounaridis* (Centre de Recherches Byzantines, Fondation Culturelle de la Banque Nationale), Αθήνα 1994, 203. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* (Byzantina Sorbonensia 9), Παρίσι 1990, 252.

⁸ *Synaxarium EC*, στήλ. 803. Στην νίκη του οσίου κατά των βαρβάρων δίνουν έμφαση και τα υμνογραφικά κείμενα για τον Θωμά. Για την έννοια του όρου *βάρβαρος* στις πηγές, με την σημασία του απολίτιστου, του σκληρού, του ματαιόδοξου, του άπληστου, του αγράμματου, σε διάκριση από τους πολιτισμένους *Ρωμαίους*, όρος στον οποίο συμπεριλαμβάνονταν όλα τα έθνη εντός των ορίων της αυτοκρατορίας, βλ. σχετικά, *ODB*, τ. 1, λήμμα «Barbarians (βάρβαροι)», 252-253 (A. Kazdan – A. Cutler).

⁹ Ο χαρακτηρισμός των Βουλγάρων ως βαρβάρων στις βυζαντινές πηγές είναι συνήθης. Ο όσιος Βλάσιος από το Αμόριο (πέθανε το 908 ή το 912) καθ' οδόν από την Κωνσταντινούπολη προς την Ρώμη πουλήθηκε από τον μοναχό που τον συνόδευε, σε ένα βούλγαρο άρχοντα που αποκαλείται *βάρβαρος*, βλ. *Βίος του όσιου πατρός ήμων Βλασίου* (BHG 278), Πολέμης – Μίνεβα, *Βυζαντινά ύμνογραφικά και άγιολογικά κείμενα*, ό.π. (υποσημ. 5), 621 § 8: Ὡς δὲ ὁ πριάμενος βάρβαρος τῷ ἐλευθερίῳ τοῦ νέου προσχήματι. Ως *βάρβαροι* χαρακτηρίζονται επίσης οι Ρως στον Βίο του αγίου Γεωργίου Αμάστριδος (9ος αιώνας), βλ. *Βίος σὺν ἐγκωμίῳ εἰς τὸν ἐν ἀγίοις πατέρα ήμων καὶ θαυματουργὸν Γεώργιον, τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀμάστριδος* (BHG 668), Πολέμης – Μίνεβα, ό.π., 353, 354 § 42.

¹⁰ V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Αθήνα 1984, 85-88. Στον Βίο του αγίου Νικολάου του Νέου (10ος αιώνας) οι αναφερόμενοι *Ἀββάρες*, οι οποίοι ταυτίζονται με Άραβες ή Βουλγάρους, χαρακτηρίζονται ὡς καὶ βαρβαρικὸν ἔθνος,

οί αίμοβόροι Ἀββάρες, βλ. σχετικά *Μαρτύριον τοῦ ἀγίου ἐνδόξου καὶ μεγάλου μάρτυρος Νικολάου τοῦ Νέου*, I. Πολέμης – E. Μίνεβα, *Βυζαντινά ύμνογραφικά και άγιολογικά κείμενα*, ό.π. (υποσημ. 5), 441, 446 § 3, όπου και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

¹¹ F. Halkin, «Vie de sainte Athanasie d'Égine», *Six inédits d'hagiologie byzantine* (Subsidia Hagiographica 74), Βρυξέλλες 1987, 181 § 1 και σημ. 9 (τῶν γὰρ Μαυρουσίων βαρβάρων ἐν ἐκείνοις περιουψάντων τοῖς μέρεσιν). Η L. Carras, η οποία εξέδωσε πρώτη τον Βίο της Αθανασίας Αιγίνης, χρονολογεί το περιστατικό αυτό λίγο αργότερα, μετά το 813, βλ. σχετικά L. Carras, «The Life of St Athanasia of Aegina: A critical edition with introduction», *Maistor: Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning* (Byzantina Australiensia 5), επιμ. A. Moffatt, Canberra 1984, 204-205. Μνεία για επιθέσεις Αράβων στην Αίγινα γίνεται επίσης στον Βίο της αγίας Θεοδώρας Θεσσαλονίκης, βλ. Πασχαλίδης, *Ὁ Βίος τῆς ὀσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας*, ό.π. (υποσημ. 5), 76 § 6, σχόλια 59, 244-247. Για την εικόνα των Αράβων στα άγιολογικά κείμενα της μέσης βυζαντινής περιόδου, βλ. Ch. Stavrakos, «Some Remarks to the image of the Arabs in the *Topoi* of the Greek Vitae of Saints in the Middle Byzantine Period», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Βυζάντιο και Αραβικός κόσμος. Συνάντηση πολιτισμών*, επιμ. Απ. Κραλίδης – Α. Γκουτζιωνκώστας, Θεσσαλονίκη 2013, 455-464.

¹² D. Feissel – A. Philippidis-Braat, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)», *TM* 9 (1985), 299-300 αριθ. 41 (A. Philippidis-Braat).

¹³ *Synaxarium EC*, στήλ. 803.

¹⁴ Στο ίδιο, στήλ. 803.19.

του Συναξαρίου εμφανίζονται οι τύποι *Μαλεών* και *Μαλεῶν*¹⁵. Δυστυχώς ο συναξαριστής δεν προσφέρει άλλα στοιχεία που θα επέτρεπαν την ασφαλή ταύτιση του όρου. Στο Συναξάριο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως παραλλαγή του τοπωνυμίου με την μορφή *Μαλαιών*, *Μαλεών* εμφανίζεται στον Βίο του οσίου Γεωργίου του ἐν τῷ *Μαλαιῶν ὄρει*¹⁶, ο οποίος ἔζησε στον Μαλέα της Πελοποννήσου πιθανότατα τον 5ο ή 6ο αιώνα¹⁷. Το τοπωνύμιο απαντά συχνά στις αρχαίες και τις βυζαντινές πηγές σε διάφορες παραλλαγές και δηλώνει τον Μαλέα, την νοτιότερη απόληξη του Πάρωνα στην Πελοπόννησο. Ο Henri Grégoire τοποθετεί στην Πελοπόννησο τόσο την στρατιωτική δράση του Θωμά όσο και την εγκαταβίωσή του στο όρος Μαλεών, το οποίο ταυτίζει με τον Πάρωνα¹⁸. Η άποψη αυτή δικαιολογείται από την ποικιλία του τοπωνυμίου στις αρχαίες και τις βυζαντινές πηγές. Συγκεκριμένα, στο όγδοο Βιβλίο της Γεωγραφίας του Στράβωνα απαντά το τοπωνύμιο ως *Μαλαί*, *Μαλεών*, *Μαλέας* δὲ *κάμψας ἐπιλάθου τῶν οἴκαδε*¹⁹, ενώ στην Περιήγηση του Πανσανία σημειώνεται ως *τὴν ἄκραν τῆς Μαλέας λιμῆν, ἐκ Μαλέα ἐλθόντες, οἱ περὶ τὴν Μαλέαν οἰκοῦντες*²⁰. Στις βυζαντινές πηγές, όπως στα *Ἐθνικά* του Στέφανου Βυζάντιου, απαντά ως *Μαλέα ἄκρα πρὸς τῇ Πελοποννήσῳ, καὶ Μάλεια*²¹· επίσης, δίδονται περισσότερες πληροφορίες για την περιοχή: *Μαλέα ἄκρα πρὸς τῇ Πελοποννήσῳ, καὶ Μάλεια διὰ διφθόγγου. καὶ Μαλεάτης ... καὶ Μαλεᾶτις. καὶ ἀπὸ τοῦ Μάλεια Μαλειαῖος Ζεὺς, καὶ θηλυκὸν Μαλειαία ἄκρα*²². Ακόμη, απαντά

ως *Μαλέαν* στο «Ὑπὲρ τῶν πολέμων» ἔργο του Προκοπίου²³ και ως *Μαλαίου* στο «Χρονικόν της Μονεμβασίας»²⁴. Στον Συνεχιστή του Θεοφάνη απαντά ως *τοῦ Μαλέου*²⁵ και στον Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητο ως *Μαλέα*²⁶. Τέλος, ο Ευστάθιος, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, στο ἔργο του «Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὅμηρον Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσειαν, στην Ραψωδία β της Οδύσειας» δίδει περισσότερες πληροφορίες για τον Μαλέα: *λέγεται δὲ καὶ Μάλεια ἐνικῶς καὶ Μάλεια πληθυντικῶς πρὸς ἔμφασιν τοῦ κατὰ τὸ ἀκρωτήριον μεγέθους ... ἡ δὲ Μάλεια, καὶ Μαλέας κοινῶς λέγεται*²⁷.

Ἄλλα τοπωνύμια που εμφανίζουν φωνητική ομοιότητα με το *Μάλεων*, είναι η θέση *Μαλεών* στην Μυσία, που αναφέρεται στο Μαρτύριο του αγίου Φιλεταίου (4ος αιώνας)²⁸. Από τα συμφραζόμενα του Μαρτυρίου φαίνεται ότι πρόκειται πιθανόν για τραχύ τόπο (*τραχωνίτις*), ο οποίος βρισκόταν επί της οδού που συνέδεε την Νίκαια με την Κύζικο, στα δυτικά του ποταμού Ρύνδακου και νότια του όρους της Σιγριανής στον Ελληνισποντο²⁹. Η γεωγραφική αυτή προσέγγιση, εφ' όσον

του ακρωτηρίου, βλ. A. B. Cook, *Zeus: A Study in Ancient Religion*, τ. II/2, Νέα Υόρκη 1965, 890.

²³ Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, J. Haury – G. Wirth (εκδ.), *Procopii Caesariensis Opera omnia*, τ. 1, *De bellis libri I-IV*, Λειψία 1962, 369, 370.

²⁴ P. Lemerle, «La chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire», *REB* 21 (1963), 18.

²⁵ I. Ševčenco, *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur, liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur* (CFHB XLII), Βερολίνο – Βοστώνη 2011, 216 § 61.

²⁶ G. Moravcsic – R. J. H. Jenkins (εκδ.), *Πρὸς τὸν ἴδιον νῖδον Ῥωμανόν, Constantine Porphyrogenitus De administrando Imperio* (CFHB I), τ. Α΄, Ουάσινγκτον 1967, 236 § 50: *Διάκειται δὲ ὁ τοιοῦτος τόπος εἰς ἄκραν τοῦ Μαλέα, ἥγουν ἐκεῖθεν τοῦ Ἐξερῶ πρὸς τὴν παραθαλασσίαν*.

²⁷ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαί*, 127 στίχ. 288, G. Stallbaum, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Odysseam* (επανεκτ. Hildesheim: Olms, 1970), τ. 2, Λειψία 1826.

²⁸ F. Halkin, «Passion de Philetairos et Eubiotos», *Six inédits d'hagiologie byzantine*, ὁ.π. (υποσημ. 11), 27 § 17.

²⁹ Kl. Belke, *Bithynien und Hellespont* (TIB 13), τ. 1, Βιέννη 2020, 751 (Μαλεών), 1000 (Σιγριανή). Η τοπωνύμια, ὁδός, ἥτις ὠνομάζετο *Μαλεών* σχετίζεται ενδεχομένως με δρόμο που οδηγούσε σε κάποιο χωριό που πιθανόν ἔφερε το ὄνομα Μαλεών, βλ. *Acta Sanctorum, Maii tomus quartus*, Παρίσι – Ρώμη 1866, 320Ε. Βλ. σχετικά L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen* (Beiträge zur Namenforschung. Neue Folge), Χαϊδελβέργη 1984, 358-359.

¹⁵ Στο ίδιο, στήλ. 803.32, 43.

¹⁶ Στο ίδιο, στήλ. 585, 587, 605, 675. Ο ὁσίος Γεώργιος ἐν *Μαλεῶ* εορτάζει την 4η ή την 5η Απριλίου, ή ακόμη και την 12η Μαΐου.

¹⁷ *Acta Sanctorum Aprilis*, I, Παρίσι – Ρώμη 1865, 324-325: *De S. Georgio, Solitario in Monte Malaeo Laconiae*. R. Janin, «Giorgio eremita in Maleo monte», *Bibliotheca Sanctorum* (Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia Università Lateranense), τ. VI, Ρώμη 1965, στήλ. 512.

¹⁸ F. Halkin, «Hellenica 1939-1948», *AnBoll* 76 (1948), 282.

¹⁹ Strabon, *Géographie*, tome V, Livre VIII, Texte établi et traduit par R. Baladié, Παρίσι 1978, Βιβλίο VIII. 2, 1.5, 1, 5, 2, 6.1, 4, 20.8, 5.

²⁰ Ν. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ἑλλάδος περιήγησις*, Βιβλίο 2. καὶ 3. *Κορινθιακὰ καὶ Λακωνικά*, Αθήνα 1976, Βιβλίο III, 23, 25.

²¹ *Stephani Byzantii Ethnica* (εκδ. M. Billerbeck), τ. III: K-O, με την συνεργασία των G. Lentini – A. Neumann-Hartmann (CFHB Series Berolinensis XLIII/3), Βερολίνο – Βοστώνη 2014, 258 αριθ. 37.

²² Το ιερό του *Μαλειαίου Διὸς* βρισκόταν πιθανόν στην περιοχή

ευσταθεί, θα ήταν, υπό προϋποθέσεις, δελεαστική, δεδομένου ότι το όρος της Σιγριανής ήταν γνωστός τόπος άσκησης εικονολατρών κατά την περίοδο της εικονομαχικής έριδας³⁰, ενώ ο Θεοφάνης ο Ομολογητής ίδρυσε εκεί, λίγο πριν από την Ζ' Οικουμενική Σύνοδο (787), την Μονή του Μεγάλου Αγρού³¹. Τέλος, στον Βίο του αγίου Υπατίου, επισκόπου Γάγγρας (4ος αιώνας), αναφέρεται το όρος Μάλα ανατολικά της πόλης Γάγγρας στην Παφλαγονία³². Ωστόσο, η ακριβής θέση δεν είναι γνωστή και επιπλέον δεν έχουν εντοπιστεί αρχαιολογικά κατάλοιπα³³.

Οι λόγοι για τους οποίους ο όσιος Θωμάς επέλεξε να ακολουθήσει τον αναχωρητικό βίο, δεν γίνονται ακριβώς γνωστοί, πέρα από τις συμβατικές αιτίες που αποτελούν κοινούς τόπους στην αγιολογία και τους οποίους επικαλείται ο συναξαριστής, αναφερόμενος στους κλυδωνισμούς του βίου³⁴. Πάντως, το θέμα του στρατιωτικού που εγκαταλείπει την ενεργό δράση και γίνεται μοναχός εμφανίζεται σε σειρά Βίων αγίων του δεύτερου μισού του 8ου και των αρχών του 9ου αιώνα. Η πιο γνωστή περίπτωση είναι ο Βίος του οσίου Ιωαννικίου, ο οποίος σώζεται σε δύο παραλλαγές γραμμένες από τους μοναχούς Πέτρο (BHG 936) και Σάβα (BHG 935) αντίστοιχα³⁵. Πλησιέστερος χρονικά

στα πραγματικά γεγονότα φαίνεται ότι είναι ο Βίος που έχει συντεθεί από τον Πέτρο³⁶. Ο Ιωαννίκιος ήταν στρατιωτικός, σύμφωνα, μάλιστα, με τον Βίο από τον Σάβα ανήκε στο ανακτορικό τάγμα των Εξκουβίτων. Έφυγε από τον στρατό μετά την βυζαντινή ήττα στην δεύτερη μάχη των Μαρκελλών το 792. Διώχθηκε κατά την διάρκεια της βασιλείας του Λέοντος Ε' του Αρμενίου και του Θεοφίλου, και αποκαταστάθηκε από τον πατριάρχη Μεθόδιο. Πέθανε γύρω στο 846³⁷. Η ανδραγαθία του Ιωαννικίου στην μάχη των Μαρκελλών τονίζεται και στις δύο εκδοχές του Βίου. Σύμφωνα με τον Πέτρο, ο Ιωαννίκιος έσωσε τον Κωνσταντίνο ΣΤ' από την αιχμαλωσία³⁸. Ο Σάβας αναφέρεται στην διάσωση από τον Ιωαννίκιο πολλών συστρατιωτών του και ενός από τους επικεφαλής του στρατού³⁹. Οι συνθήκες υπό τις οποίες ο Ιωαννίκιος εγκατέλειψε τον στρατό, παραμένουν αδιευκρίνιστες, ενώ η κουρά του δημιουργεί εύλογα ερωτηματικά. Ο Βίος από τον Πέτρο αφήνει την υπόνοια της λιποταξίας. Ο μεταγενέστερος Βίος από τον Σάβα έχει ως στόχο να «εξωραΐσει» ορισμένα σημεία της ζωής του Ιωαννικίου⁴⁰.

Ι. Πολέμης – Ε. Μίνεβα, *Βίος του μακαριωτάτου και οσίου πατρός ημών Ιωαννικίου συγγραφείς παρά Πέτρον μοναχόν* (BHG 936), Πολέμης – Μίνεβα, *Βυζαντινά ύμνογραφικά και αγιολογικά κείμενα*, ό.π. (υποσημ. 5), 360-440. Ο Βίος από τον Σάβα έχει επανεκδοθεί κριτικά με ποικίλα φιλολογικά και ιστορικά σχόλια από τον Κ. Μαυρουλίδη, *Ο Βίος του οσίου Ιωαννικίου* (BHG 935). *Κριτική έκδοση*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2005. Η γραφή Σάβας τεκμηριώνεται από τον Κ. Μαυρουλίδη (ό.π., 2 σημ. 1). Αξίζει να σημειωθεί ότι σε όλα τα αγιολογικά κείμενα που περιέχουν Βίους αγίων με αυτό το όνομα (Σάβας ο Ηγιασμένος, ο Αγιορείτης, ο Σικελός, ο Νέος), η γραφή είναι με ένα «β».

³⁶ Για την χρονολόγηση των δύο Βίων, βλ. C. Mango, «The Two Lives of St Ioannikios and the Bulgarians», *Okeanos. Essays presented to Ihor Sevcenko on his sixtieth birthday by his colleagues and students* (= *Harvard Ukrainian Studies* VII), επιμ. C. Mango – O. Pritsak, Καίμπριτζ Μασσ. 1984, 393-404.

³⁷ Mango, «The Two Lives of St Ioannikios», ό.π. (υποσημ. 36), 395-396.

³⁸ Πολέμης – Μίνεβα, *Βίος Ιωαννικίου*, ό.π. (υποσημ. 35), 364-365 § 5.

³⁹ Μαυρουλίδης, *Βίος Ιωαννικίου*, ό.π. (υποσημ. 35), 119 § 6.

⁴⁰ Mango, «The Two Lives of St Ioannikios», ό.π. (υποσημ. 36), 398-404. Σχετικά με τον τρόπο που ο ιστορικός πρέπει να προσεγγίζει τους θεωρούμενους ως εικονομαχικούς Βίους του 8ου και του 9ου αιώνα, καθώς και τα χαρακτηριστικά του εικονομάχου αγίου, όπως π.χ. του αγίου Γεωργίου, αρχιεπισκόπου Αμάστριδος,

³⁰ Belke, *Bithynien und Hellespont*, ό.π. (υποσημ. 29), 253, 260, 764-766.

³¹ Ο Θεοφάνης εγκαταστάθηκε αρχικά στην μονή του Μικρού Αγρού (786). Σύντομα αποφάσισε να ιδρύσει δικό του μοναστήρι. Για τον σκοπό αυτό αγόρασε την γειτονική θέση του Μεγάλου Αγρού, από την οποία έλαβε το όνομά της η νέα μονή. Βλ. P. Yannopoulos, *Théophane de Sigriani le Confesseur (759-818). Un héros orthodoxe du second iconoclasme*, Βρυξέλλες 2013, 202-203.

³² S. Ferri, «Il Bios et il martyron di Hypatio di Gangrae», *Studi bizantini e neoellenici* 3 (1931), 79-80 § 7.

³³ Kl. Belke, *Paphlagonien und Honorias* (TIB 9), Βιέννη 1996, 249. Στην νοτιοανατολική Λέσβο υπάρχει ακρωτήριο με το όνομα «η Μαλέα», βλ. J. Koder (unter Mitarbeit von P. Soustal und Alice Koder), *Aigaion Pelagos (Die nördliche Ägäis)* (TIB 10), Βιέννη 1998, 53 (Kap Malea). Πρόκειται για το ακρωτήριο Μαλέα Ακρα (σημ. Αγρελιδός ή Αγρελιά), το οποίο αναφέρεται στον Θουκυδίδη. Ανάλογη τοπωνυμία απαντά και στην νήσο Σκύρο (Μάλα και Μάλας), βλ. Koder, ό.π., 158, 165, 217.

³⁴ *Synaxarium EC*, στήλ. 803.

³⁵ Τον Βίο του οσίου Ιωαννικίου από τον μοναχό Πέτρο έχουν εκδώσει με βάση νέα αντιβολή του μοναδικού χειρογράφου (*Parisinus Coislinianus* gr. 303), που έχουν δημοσιεύσει οι Βολλαντιστές, οι

Το Συναξάριο για τον όσιο Θωμά παρουσιάζει επίσης κάποια ομοιότητα με τον άγνωστο, σχετικά, Βίο του στρατιώτη Νικολάου (*BHG Supplementum* 2311)⁴¹, ο οποίος έλαβε μέρος ως απλός στρατιώτης στην εκστρατεία του Νικηφόρου Α΄ εναντίον των Βουλγάρων το 811⁴². Ο βυζαντινός στρατός περικυκλώθηκε από τους Βουλγάρους και αποδεκατίστηκε⁴³. Ο Νικόλαος λιποτάκτησε την παραμονή της μάχης, επειδή μια οπτασία του αποκάλυψε την καταστροφή που περιέμενε τους Βυζαντινούς. Σε ένδειξη ευχαριστίας στον Θεό για την σωτηρία του αποσύρθηκε σε μοναστήρι και έγινε μοναχός *διακριτικώτατος και μέγας πατήρ*⁴⁴.

Το θέμα του στρατιώτη που γίνεται μοναχός, απαντά επίσης στο Μαρτύριο του αγίου Νίκωνος και των 199 μοναχών του (*BHG* 1369)⁴⁵. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Νίκων, ο οποίος είχε πολεμήσει γενναία στην Ιταλία, έφυγε από τον στρατό και αποσύρθηκε στο όρος Γάνος στην Θράκη, όπου έγινε μοναχός. Εγκατέλειψε το Γάνος λίγο πριν από την συνδρομήν λαού άλλοφυλων επί του τόπου και του όρους τούτου μαζί με 199 μοναχούς. Τα γεγονότα συνδέονται πιθανότατα με τον βυζαντινο-βουλγαρικό πόλεμο του 813⁴⁶. Το Μαρτύριο έχει πιθανώς γραφεί στις Συρακούσες από μοναχό, μετά την λήξη της εικονομαχικής έριδας, αν και ο συγγραφέας δεν εμφορείται από εικονοφίλες απόψεις⁴⁷. Αντιθέτως, το κείμενο εμπεριέχει στοιχεία που προδίδουν εικονομαχικές συμπτώσεις, χωρίς βέβαια να πρόκειται για έργο εικονομαχικής πολεμικής⁴⁸.

Μοναδικές πληροφορίες για στρατιωτικούς που έγιναν μοναχοί στα χρόνια του Κωνσταντίνου Ε΄ (741-775), προσφέρει επίσης το ανέκδοτο Συναξάριο του κώδικα αριθ. 2108 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, το οποίο περιέχει Βίους αγίων της εποχής της πρώτης εικονομαχίας. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται τρεις στρατιωτικοί, οι οποίοι, σύμφωνα με το Συναξάριο, έγιναν μοναχοί επισύροντας την οργή του Κωνσταντίνου Ε΄⁴⁹. Πρόκειται για τον Ανδρέα Σχολάριο, τον Ιωάννη Ληγατάρι και τον στρατιώτη Γρηγόριο. Ο Ιωάννης *ἀπὸ λεγαταρίων* και ο Γρηγόριος έχουν περιληφθεί στο Συναξάριο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως και η μνήμη τους τιμάται μαζί με την μνήμη του Στεφάνου του Νέου (28 Νοεμβρίου)⁵⁰.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την μελέτη του θέματος του στρατιωτικού που ακολούθησε τον μοναχισμό παρουσιάζει ο Βίος Αντωνίου του Νέου (*BHG* 142)⁵¹, ο οποίος έχει πιθανώς γραφεί από οπαδό του πατριάρχη Ιγνατίου⁵². Ο Αντώνιος, χριστιανός με καταγωγή από την Παλαιστίνη, ανέλαβε το αξίωμα του *ἐκ προσώπου* του *θέματος* Κιβυρραιωτών στα χρόνια του Μιχαήλ Β΄ (820-829)⁵³. Σύμφωνα με τον βιογράφο, υπερασπίστηκε

⁴⁹ Μ. Κάργα, «Οἱ ἅγιοι τῆς Α΄ εἰκονομαχίας καὶ τὸ ἀνέκδοτον συναξάριον τοῦ κώδικος Athen. B. N. 2018», *ΕΕΒΣ* 54 (2010-2013), 235-290.

⁵⁰ *Synaxarium EC*, στήλ. 263-264 § 2.

⁵¹ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου τοῦ Νέου», *Συλλογὴ παλαιστινῆς καὶ συριακῆς ἀγιολογίας* (= *Pravoslavnij Palestinskij Sbornik* 19/3 [1907]), τ. 1, Πετρούπολη 1907, 186-216. Βλ. επίσης Ι. Πολέμης, *Ἀνθολόγιο βυζαντινῆς πεζογραφίας. Νικηφόρου Βρεννίου, Ὑλῆ Ἱστορίας, Βίοι ὁσίων Γεωργίου Χωξιβίτου, Ἀντωνίου τοῦ Νέου καὶ ἁγίου Δημητρίου ἐπισκόπου Χύτρων. Προκοπίου Σοφιστοῦ Γάξης, Ρητορικὰ ἔργα καὶ ἐπιστολές*, Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου (επιμ. ἐκδ.) (Ἰνστιτούτο Ἑρευνᾶς Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ), Αθήνα 2018, 378-471. Για τὴν διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη οἱ παραπομπές γίνονται καὶ στὶς δύο ἐκδόσεις.

⁵² Ο Βίος χρονολογείται συνήθως στα χρόνια της δεύτερης πατριαρχίας του Φωτίου (877-886), βλ. F. Halkin, «Saint Antoine le Jeune et Pétronas le vainqueur des Arabes en 863 (d'après un texte inédit)», *AnBoll* 62 (1944), 206-209. Για μια διαφορετική άποψη, βλ. M. P. Vinson («Gender and Politics, in the Post-Iconoclastic Period: the Lives of Antony the Younger, the Empress Theodora and the Patriarch Ignatios», *Byzantion* 68 [1998], 472, 482), η οποία συνδέει τον Βίο με το περιβάλλον του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού και τον χρονολογεί το 899.

⁵³ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Βίος Ἀντωνίου τοῦ Νέου», ὁ.π. (υποσημ. 51), 194 καὶ Πολέμης, *Ἀνθολόγιο βυζαντινῆς πεζογραφίας*,

του αγίου Λέοντος Κατάνης, του Ευδοκίμου κ.λπ., βλ. τὴν προσέγγιση τῆς M.-F. Auzépy, «L'analyse littéraire et l'historien: l'exemple des vies de saints iconoclastes», *Byzantinoslavica* 53 (1992), 57-67.

⁴¹ L. Clugnet, «Histoire de Saint Nicolas moine et soldat», *Revue de l'Orient Chrétien* 7 (1902), 319-330. Για τὸν ἅγιο Νικόλαο, βλ. Κουντούρα-Γαλάκη, *Ὁ Βυζαντινὸς κλῆρος καὶ ἡ κοινωνία τῶν «σκοτεινῶν αἰώνων»*, ὁ.π. (υποσημ. 5), 201-202.

⁴² Clugnet, «Saint Nicolas moine et soldat», ὁ.π. (υποσημ. 41), 323.

⁴³ P. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (AD 802-811)* (Ἱστορικὰ Μονογραφίαι 3), Αθήνα 1987, 236-248.

⁴⁴ Clugnet, «Saint Nicolas moine et soldat», ὁ.π. (υποσημ. 41), 325.

⁴⁵ *Acta Sanctorum Martii* III, σ. *15*19.

⁴⁶ A. Acconzia Longo, «La passio di ss. Nicone et CC. MM», *RSBN*, n.s., 38 (2001), 42-44.

⁴⁷ Στο ίδιο, 38, 64, 67-68.

⁴⁸ Στο ίδιο, 66-68.

επιτυχώς την Αττάλεια από μια αραβική ναυτική επίθεση⁵⁴. Έλαβε, επίσης, μέρος στην καταστολή της εξέγερσης του Θωμά του Σλάβου⁵⁵. Φαίνεται ότι ο Αντώνιος κατηγορήθηκε για κάποιο σοβαρότατο αδίκημα στο πλαίσιο άσκησης των καθηκόντων του και εκάρη εσπευσμένα μοναχός, για να αποφύγει τις συνέπειες⁵⁶.

Η σύγκριση του συναξαριακού Βίου του Θωμά με τους Βίους που προαναφέρθηκαν, αναδεικνύει ορισμένες ομοιότητες. Εκτός από το κοινό θέμα του στρατιωτικού που εγκαταλείπει τον στρατό και γίνεται μοναχός, προκύπτει ότι η πληροφορία του συναξαριακού Βίου σχετικά με την ευδόκιμη στρατιωτική υπηρεσία του Θωμά δεν αποτελεί υποχρεωτικά απλό αγιολογικό τόπο, όπως φαίνεται τουλάχιστον από την περίπτωση του Αντωνίου του Νέου. Αυτή η επιτυχημένη υπηρεσία τού απέφερε ενδεχομένως τὸν πλοῦτον καὶ τὴν δυναστείαν, στα οποία αναφέρεται, ίσως με κάποια υπερβολή, ο συναξαριστής⁵⁷. Σε ό,τι αφορά, μάλιστα, στην λεκτική διατύπωση της απόφασης του Θωμά να ασπαστεί τον μοναχικό βίο μετά την επιτυχημένη, κατά τον συναξαριστή, στρατιωτική δράση του, αυτή παρουσιάζει ομοιότητες με την προφητεία μοναχού, ο οποίος προέβλεψε το μέλλον του Αντωνίου, πριν αυτός εγκαταλείψει τα εγκόσμια⁵⁸.

ό.π. (υποσημ. 51), 394 § 17-18. Για την χρονολόγηση της ζωής και της δράσης του Αντωνίου, βλ. Halkin, «Saint Antoine le Jeune», ό.π., 197-199.

⁵⁴ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π., 197-200 και Πολέμης, ό.π., 404-406 § 17-18.

⁵⁵ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π., 95 και Πολέμης, ό.π., 394-396 § 12.

⁵⁶ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π., 203-204 και Πολέμης, ό.π., 410-416 § 22-24. Σύμφωνα με τον συναξαριακό Βίο του αγίου Νικολάου του Νέου τοῦ ἐν Βουναίνῃ (10ος αἰώνας), ο ἅγιος ἦταν στρατιωτικός και υπέστη το μαρτύριο στα χέρια αιρετικών, βλ. σχετικά Δ. Ζ. Σοφιανός, Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ. Ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ κείμενα. Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας (Γ' αἰών), διατριβή ἐπὶ διδακτορία (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 22), Αθήνα 1972, 178-179. Σύμφωνα με μια εκτίμηση, ἐπρόκειτο πιθανόν για εικονομάχους. Ἀν ἡ ἀνωτέρω ἀπόψη εἶναι ὀρθή, τότε ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁ Νέος ἦταν ἀρχικὰ μάρτυρας τῶν χρόνων τῆς εἰκονομαχίας, βλ. σχετικά Μαρτύριον τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ μεγάλου μάρτυρος Νικολάου τοῦ Νέου, Πολέμης – Μίνεβα, Βυζαντινὰ ὑμνογραφικὰ καὶ ἀγιολογικὰ κείμενα, ό.π. (υποσημ. 5), 442.

⁵⁷ Synaxarium EC, στήλ. 803.

⁵⁸ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π., 192 και Πολέμης, ό.π., 390 § 9.

Βίος Θωμά	Βίος Αντωνίου Νέου
κατὰ βαρβάρων ἔστησεν ἄπειρα καὶ μέγιστα τρώπαια ... τοῦ βίου λιπὼν τὸ πικρὸν κλυδώνιον τῶ τῶν μοναστῶν σχήματι προσήλθε	δουλεύσεις τῷ κόσμῳ χρόνον ἱκανὸν καὶ ἄρξεις λαοῦ καὶ κρατήσεις πόλεων καὶ τρώπαια στήσεις κατὰ τῶν ὑπεναντίων καὶ μετὰ τοῦτο ἀποτάξῃ τοῖς τοῦ βίου πράγμασι

Ο Θωμάς προσήλθε στον μοναχισμό και επέλεξε την αυστηρότερη μορφή μοναχικού βίου, τον αναχωρητισμό. Σύμφωνα με το Συναξάριο, ενώ βρισκόταν ακόμη στην ζωή, είχε προκαλέσει με την προσευχή του την έκβλυση ύδατος (πηγὴν τε ὕδατος διὰ προσευχῆς αὐτοῦ βλύσαι πεποίηκε), που θεράπευε τυφλούς και χωλούς. Πρόκειται προφανώς για θέματα που αντλούν από τα θαύματα του Ιησού Χριστού. Η θαυματουργική δράση συνεχίστηκε και μετά τον θάνατό του. Πλήθος πιστών που πλησίαζαν την λάρνακα του οσίου, θεραπεύονταν από τα νάματα που ανέβλυζαν (ἐκ τῶν βλυζόντων ναμάτων τῆς θείας λάρνακος). Η διατύπωση ἐκ τῶν βλυζόντων ναμάτων, ενώ προηγουμένως είχε γίνει χρήση του ὅρου ὕδατος, ἀπαντὰ κυρίως σε ὑμνογραφικά κείμενα και η χρήση της εἶναι συνήθως μεταφορική⁵⁹. Ωστόσο, μία περίπτωση κυριολεκτικής χρήσης ἀπαντὰ στον κανόνα του ιερομάρτυρος Κυρίλλου, επισκόπου Γορτύνης (BHG 467b), ἔργο του Ιωσήφ Ὑμνογράφου (νόσων ἄφθονον ἴαμα / ἡ σὴ πηγάζει σορός· / ποταμὸς γὰρ ὥφθη / πεπληρωμένος τῶν ναμάτων Χριστοῦ)⁶⁰. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι το θέμα τῆς ἐκβλύσεως ὕδατος ἀπὸ τὴν λάρνακα δεν ἀπαντὰ σε ἄλλο σημεῖο του Συναξαρίου και εἶναι πιθανὸ να συνδέεται πράγματι με τὴν ὑπαρξὴ πηγῆς στον τόπο ἀσκήσεως του Θωμά ἢ κοντὰ στην Μονή με τὴν ὁποία αὐτὸς συνδεόταν. Ὅπως δὴποτε ἡ ἐκβλυση ὕδατος δεν πρέπει να συγχέεται με τὴν μυροβλυσία⁶¹ ἢ με το ευώδες ἔλαιο τῆς λυχνίας

⁵⁹ Πρὸβλ. τοὺς πίνακες τῶν *Analecta Hymnica graeca* (*Analecta Hymnica graeca*, τ. XIII. Initia et indices, εκδ. Α. Armati), Ρώμη 1983.

⁶⁰ Η σορός του Κυρίλλου περισυνελέγη μετὰ τον μαρτυρικό θάνατό του και ἦταν ἀντικείμενο λατρείας (*Acta Sanctorum Iulii II*, 686-687). *Analecta Hymnica graeca e codicibus eruta Italiae inferioris*, τ. I. *Canones Septembris*, εκδ. Α. Debiasi Gonzato, *Analecta Hymnica graeca*, Ρώμη 1966, 105.

⁶¹ M. Kaplan, «La Vie de Théodora de Thessalonique, un écrit familial», *Approaches to Byzantine Family* (Birmingham Byzantine

που έκαie στον τάφο ενός οσίου, θέματα αρκετά συχνά στους Βίους της μεσοβυζαντινής περιόδου⁶².

Η επιτέλεση θαυμάτων είναι σχετικά συχνή στους Βίους της μεσοβυζαντινής περιόδου. Η θαυματουργία δεν αποτελούσε προϋπόθεση για την ανακήρυξη της αγιότητας, ήταν, ωστόσο, αποτέλεσμα της αγιότητας. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα πρώτα θαύματα πραγματοποιούνται, ενώ ο όσιος βρίσκεται στην ζωή. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι ο όσιος Λουκάς ο Στυλίου⁶³ και η αγία Αθανασία από την Αίγινα⁶⁴. Υπάρχουν, ωστόσο, και περιπτώσεις, στις οποίες η θαυματουργία αρχίζει μετά τον θάνατο του αγίου και συνδέεται με την λάρνακα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αγίου Ευδοκίμου, στρατιωτικού με επιφανή καταγωγή, που έζησε στην Καππαδοκία γύρω στα μέσα του 9ου αιώνα, η λάρνακα του οποίου εναποτέθηκε σε ναό που έκτισε η οικογένειά του για αυτόν τον σκοπό στην Κωνσταντινούπολη⁶⁵. Στην περίπτωση του Θωμά, καθώς και σε ανάλογες άλλων αγίων που πραγματοποιούσαν μεταθανάτια θαύματα, η ύπαρξη της θαυματουργικής λάρνακας υποδηλώνει έναν οργανωμένο χώρο, όπου αυτή φυλασσόταν. Ο όσιος Θωμάς συνδεόταν, όσο ζούσε, με κάποια μοναστική κοινότητα (ενδεχομένως αυτή ήταν η μονή στην οποία είχε καρεί).

and Ottoman Studies 14), επιμ. L. Brubaker – S. Tougher, Farnham – Burlington 2013, 298-299. Για την μυροβλυσία της αγίας Θεοδώρας Θεσσαλονίκης, βλ. Πασχαλίδης, *Ο Βίος της όσιμου-ροβλύτιδος Θεοδώρας της έν Θεσσαλονίκης*, ό. π. (υποσημ. 5), 57-58, 206 § 9.

⁶² Βλ. π.χ. *Βίος Ευδοκίμου*, εκδ. Ch. Loparev, «Zhitie svjatogo Evdokima pravednago», *Pamjatniki drevnej pismennosti* 96 (1893), 11-12. Γενικά για το θέμα, βλ. M. Kaplan, «L'ensevelissement des saints: rituel de création des reliques et sanctification à Byzance à travers les sources hagiographiques (Ve-XIIe siècles)», *Mélanges Gilbert Dagron* (= *TM* 14 [2002]), επιμ. V. Déroche – D. Feissel – C. Morisson, Παρίσι 2002, 319-332 (= M. Kaplan, *Pouvoirs, Église et sainteté. Essais sur la société byzantine. Recueil d'articles publiés de 1990 à 2010* [Les Classiques de la Sorbonne 3], Παρίσι 2011, 127-145).

⁶³ M. Kaplan, «Le miracle est-il nécessaire au saint byzantin?», *Miracle et Karāma* (Bibliothèques de l'École des Hautes Études, Sciences religieuses 109. Hagiographie médiévales comparées 2), επιμ. D. Aigle, Turnhout 2000, 167-196 (=Kaplan, *Pouvoirs*, 97-126).

⁶⁴ Kaplan, «L'ensevelissement des saints», ό.π. (υποσημ. 62), 319-332 (=Kaplan, *Pouvoirs*, 137-145).

⁶⁵ *Βίος Ευδοκίμου*, ό.π. (υποσημ. 62), 13-23. M. Gerolymatou, «Le culte de saint Eudokimos», *ΔΧΑΕ ΛΔ'* (2013), 79-90.

Εκεί απετέθη πιθανώς η σορός του μετά τον θάνατό του και αυτή η μονή καλλιέργησε την φήμη για την θαυματουργία και προώθησε την λατρεία του⁶⁶.

Η χρονολόγηση του Βίου

Το σημαντικότερο πρόβλημα του Βίου του οσίου Θωμά αποτελεί, όπως ήδη επισημάνθηκε, η παντελής απουσία χρονολογικών ενδείξεων. Ο συντάκτης του Συναξαρίου της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως σημειώνει ότι άντλησε από παλαιότερα και εκτενέστερα αγιολογικά κείμενα βασικές βιογραφικές πληροφορίες για να συνθέσει το έργο του⁶⁷. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ένας ανάλογος Βίος υπήρχε και για τον Θωμά. Το ερώτημα που τίθεται, είναι πότε χρονολογείται αυτός ο λανθάνων Βίος και πότε έδρασε το ιστορικό πρόσωπο. Η διερεύνηση των προβλημάτων της χειρόγραφης παράδοσης του Συναξαρίου είναι για αυτόν τον λόγο χρήσιμη. Η σύνθεση του Συναξαρίου στην μορφή που το γνωρίζουμε σήμερα, δεν είναι προϊόν ενιαίας επεξεργασίας και η ανασύνθεση του αρχικού κειμένου δεν έχει ακόμη επιτευχθεί⁶⁸. Η έκδοση του Συναξαρίου στηρίχθηκε στον κώδικα *Berolinensis Phil.* 1622 (12ος-13ος αιώνας), ο οποίος παραδίδει την πληρέστερη, όχι ωστόσο και την αρχαιότερη μορφή του Συναξαρίου. Έχει, επομένως, ενδιαφέρον να εξετάσουμε αν ο όσιος Θωμάς είχε περιληφθεί στην αρχαιότερη μορφή του Συναξαρίου. Η μνήμη του Θωμά δεν υπάρχει σε κανέναν από τους κώδικες που θεωρούνται ότι περιέχουν τις αρχαιότερες εκδοχές του Συναξαρίου. Πρόκειται για τους κώδικες *Patmiacus* 266 (γύρω στο 900)⁶⁹, *Hierosolymitanus Sanctae Crucis* 40 (10ος-11ος αιώνας)⁷⁰ και *Sinaiticus gr.* 548 (τέλη 10ου – 11ος

⁶⁶ Σχετικά με ανάλογες περιπτώσεις, βλ. Kaplan, «L'ensevelissement des saints», ό.π. (υποσημ. 62), 332 (=Kaplan, *Pouvoirs*, 145).

⁶⁷ Luzzi, «Synaxarion», ό.π. (υποσημ. 1), 200-201 σημ. 19 και 20.

⁶⁸ Βλ. τις παρατηρήσεις του Luzzi, ό.π., 200.

⁶⁹ A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskikh rukopisej hranjashishsia v bibliotekah pravoslavno vo stoka*, I. *Typika*, Κίεβο 1895, 1-110. A. Luzzi, «Il *Patmiacus* 266. Un testimonio dell'utilizzo liturgico delle epitomi premetafrastiche», *RSBN*, n.s., 49 (2012), 239-261. Flusin, «L'empereur hagiographe», ό.π. (υποσημ. 1), 42-43.

⁷⁰ J. Mateos, *Le typikon de la Grande Église, ms. Sainte-Croix no 40, Xe siècle. Introduction, texte critique, traduction et notes* (Orientalia Christiana Analecta 165), Ρώμη 1962. Για τα προβλήματα

αιώνας)⁷¹. Το συναξαριακό κείμενο για τον Θωμά παραδίδεται από τον κώδικα *Parisinus gr. 1587* (τέλη του 11ου αιώνα)⁷², ο οποίος περιέχει συναξάριο των μηνών Μαρτίου-Αυγούστου⁷³. Είναι πολύ πιθανόν ότι ο γραφέας του κώδικα *Parisinus gr. 1587* άντλησε από δύο πηγές, οι οποίες αποτελούσαν δύο διαφορετικές αλλά περίπου σύγχρονες εκδοχές του Συναξαρίου. Η μία είναι αυτή που παραδίδεται από τον κώδικα *Hierosolymitanus Sanctae Crucis* 40, ο οποίος δεν περιέχει το συναξάριο του Θωμά. Η άλλη δεν έχει σωθεί, φαίνεται, ωστόσο, ότι αποτέλεσε πηγή για τον *Parisinus gr. 1587*⁷⁴. Η σύγκριση ανάμεσα στις δύο ομάδες κωδίκων δείχνει ότι εκτός από τον Θωμά υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός αγίων, οι οποίοι δεν γίνονται γνωστοί από τους παλαιότερους κώδικες που παραδίδουν το Συναξάριο⁷⁵. Ωστόσο, το γεγονός ότι ο σύντομος Βίος του Θωμά περιλαμβάνεται στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' (γύρω στο έτος 1000), υποδηλώνει ότι και η δεύτερη εκδοχή του Συναξαρίου δεν απέχει χρονικά από την πρώτη. Με άλλα λόγια, ο Θωμάς είχε καθιερωθεί ως επίσημος άγιος ήδη στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα. Σύμφωνα με το Τυπικό της μονής της Ευεργετίδος, κείμενο που απεικονίζει την λειτουργική πρακτική, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στα μέσα του 11ου αιώνα⁷⁶, η μνήμη του ετιμάτο την 7η Ιουλίου, ενώ υπήρχε και κανόνας αφιερωμένος σε αυτόν⁷⁷.

χρονολόγησης του Τυπικού και του ίδιου του κώδικα, βλ. Flusin, «L'empereur hagiographe», ό.π. (υποσημ. 1), 42-43.

⁷¹ J. Noret, «Un nouveau manuscrit important sur l'histoire du synaxaire», *AnBoll* 87 (1968), 90. Luzzi, «Synaxarion», ό.π. (υποσημ. 1), 201-202.

⁷² E. Gamillscheg – D. Halfinger, *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Grossbritanniens*, A. *Verzeichnis der Kopisten* (E. Gamillscheg – D. Halfinger – H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten, 800-1600*, 2), Βιέννη 1989, 109 αριθ. 263.

⁷³ A. Luzzi, «Il semestre estivo della recensione H* dell' sinasario di Constantinopoli», ο ίδιος, *Studi sul sinasario di Constantinopoli* (Testi i studi bizantino-ellenici VIII), Ρώμη 1995, 5-90.

⁷⁴ Luzzi, ό.π. (υποσ. 73), 9-13.

⁷⁵ Βλ. τους αναλυτικούς πίνακες του Luzzi, ό.π. (υποσ. 73), 13-36.

⁷⁶ R. Taft, «Evergetis in the History of Byzantine Liturgy», *The Theotokos Evergetis and the Eleventh Century Monasticism*, επιμ. M. Mullet – A. Kirby, Μπέλφαστ 1994, 290-291.

⁷⁷ R. H. Jordan, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis. March-August. The Movable Cycle* (Belfast Byzantine Text and Translations 6.6), Μπέλφαστ 2005, 186.

Η ανάλυση των αγιολογικών κειμένων, που προηγήθηκε, αναδεικνύει τις ομοιότητες του Βίου του Θωμά με τους Βίους μιας σειράς αγίων του τέλους του 8ου και πρώτων δεκαετιών του 9ου αιώνα (στρατιωτική δράση, ανδραγαθία, εγκατάλειψη των εγκοσμίων και στροφή στον μοναχισμό). Προς την ίδια χρονολόγηση οδηγούν, επίσης, ορισμένες ασήμαντες εκ πρώτης όψεως παρατηρήσεις. Η τελική επιλογή του αναχωρητισμού και η εγκατάσταση στην κορυφή ενός όρους είναι θέματα που απαντούν στον Βίο του Στεφάνου του Νέου, της εμβληματικότερης μορφής των εικονολατρών αγίων⁷⁸. Ο Βίος του Στεφάνου χρονολογείται με ασφάλεια το 807 ή το 809⁷⁹. Όπως έχει εύστοχα παρατηρηθεί, στο κείμενο διαφαίνεται μια προσπάθεια εξισορρόπησης ανάμεσα σε δύο αντικρουόμενες τάσεις του μοναχισμού, τον κοινοβιακό βίο και τον αναχωρητισμό⁸⁰. Ο Θωμάς ζει πιθανώς στην μεταβατική περίοδο, κατά την οποία ο αναχωρητισμός παραμένει ισχυρή τάση του μοναχισμού και η θαυματουργία αποτελεί το επιστέγασμα της ανστήρης αυτής μορφής άσκησης⁸¹. Αξιοσημείωτες είναι, επίσης, δύο άλλες ομοιότητες ανάμεσα στο συναξάριο του οσίου Θωμά και τον Βίο του Στεφάνου του Νέου. Σύμφωνα με τον συναξαριστή, ο Θωμάς εμμείτο τον προφήτη Ηλία, ενώ χαρακτηρίζεται ως *στύλος πυρός εν νυκτί* και ως *άστήρ άναφανείς και αύγάων την περίγειον*⁸². Σε μια πρώτη ανάγνωση, θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος ότι πρόκειται για κοινούς αγιολογικούς τόπους. Ωστόσο, προσεκτικότερη εξέταση οδηγεί σε ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Το θέμα της μίμησης του προφήτη Ηλία και του *άστέρος (λαμπτήρ* στον Βίο του Στεφάνου του Νέου), που φωτίζει την *περίγειον*, απαντά δύο φορές στον Βίο του Στεφάνου⁸³. Ο βιογράφος του τελευταίου δίνει έμφαση

⁷⁸ M.-F. Auzépy, *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le diacre. Introduction, édition et traduction* (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 3), Hampshire – Brookfield, Vermont 1997, 112-113. *Synaxarium EC*, στήλ. 803.

⁷⁹ Auzépy, ό.π. (υποσημ. 78), 5-9.

⁸⁰ M.-F. Auzépy, *L'hagiographie et l'iconoclasme byzantin* (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 5), Ashgate 1999, 24.

⁸¹ *Synaxarium EC*, στήλ. 803. B. Flusin, «L'hagiographie monastique à Byzance au IXe-Xe siècle», *Revue Bénédictine* 103 (1993), 31-50.

⁸² *Synaxarium EC*, στήλ. 803.

⁸³ Auzépy, *La Vie d'Étienne le Jeune*, ό.π. (υποσημ. 78), 94 (για τον πατριάρχη Γερμανό Α'), 115 (για τον Στέφανο τον Νέο).

στο γεγονός ότι ο Στέφανος είχε ως πρότυπο τον όσιο Αυξέντιο, ο οποίος ασκήτευσε τον 4ο αιώνα στην κορυφή του όρους Σκόπας (κατά την βυζαντινή περίοδο γνωστό ως όρος Αυξεντίου), όπου ασκείτο και ο ίδιος ο Στέφανος. Ο συγγραφέας αναδεικνύει την ομοιότητα ανάμεσα στον Στέφανο και τον όσιο Αυξέντιο, ενώ ονομάζει τον Στέφανο *νέον Έλισσαϊον*, προκειμένου να τονίσει ότι ο ήρωάς του ήταν μιμητής του προφήτη Ηλία⁸⁴. Η μεταφορά του *αστέρος* – *λαμπτήρος* της Εκκλησίας και της οικουμένης απαντά αρκετές φορές στα αγιολογικά και υμνογραφικά κείμενα του 9ου αιώνα. Ενδιαφέρουσα είναι, επίσης, η χρήση του στις Επιστολές του Θεοδώρου Στουδίτη, ο οποίος τον αξιοποιεί όχι μόνο σε σχέση με τους μεγάλους Πατέρες της Εκκλησίας και εξέχουσες μορφές του μοναχισμού, αλλά και για συγχρόνους του μοναχούς που αντιτάσσονταν στην εικονομαχία (*ἀνέτειλας καὶ αὐτὸς φωστὴρ ἐν τῷ κόσμῳ σὺν ἄλλοις λαμπτήρσιν ἐν τῇ νυνὶ νυκτομαχίᾳ τῆς αἰρέσεως*)⁸⁵. Οι κεκμενικές ομοιότητες δεν είναι τυχαίες. Είναι πιθανόν ότι ο συγγραφέας του λανθάνοντος Βίου του οσίου Θωμά είχε υπ' όψιν του ένα τόσο διάσημο κείμενο, όπως ο Βίος του Στεφάνου του Νέου, και ότι αξιοποίησε έναν λογοτεχνικό τόπο γνωστό μεταξύ των εικονοφίλων συγγραφέων.

Πότε όμως έζησε ο ίδιος ο Θωμάς; Οι λιγοστές πληροφορίες του συναξαριακού Βίου σε συνδυασμό με την σύγκριση με Βίους αγίων που έδρασαν στο τέλος του 8ου και στις πρώτες δεκαετίες του 9ου αιώνα, μας οδηγούν στην άποψη ότι ο Θωμάς τοποθετείται στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο. Τα αίτια της απομάκρυνσής του από τον στρατό δεν είναι γνωστά. Ήταν συνέπεια των εικονοφίλων πεποιθήσεών του ή αναγκάστηκε να φύγει για άλλους λόγους, όπως η λιποταξία ή η κατηγορία για δημόσιο έγκλημα; Σε κάθε περίπτωση η κατοχή θέσης στον στρατό την περίοδο της εικονομαχίας συνδυαζόταν με την υιοθέτηση εικονομαχικών θέσεων⁸⁶. Βεβαίως, η αλλαγή πεποιθήσεων δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο, όπως υποδηλώνουν οι πηγές, όχι μόνο από λαϊκούς αλλά και από εκκλησιαστικούς. Οπωσδήποτε

πρόκειται για ερωτήματα τα οποία δεν μπορούν να απαντηθούν, τουλάχιστον προς το παρόν. Το πιο ασφαλές στοιχείο είναι ότι ο αναχωρητής Θωμάς συνδεόταν με κάποια μονή, πιθανώς την ίδια όπου είχε καρεί μοναχός και όπου φυλασσόταν η θαυματουργική λάβνακά του. Η μονή επεδίωξε να διαδώσει την λατρεία του και για τον σκοπό αυτόν ήταν απαραίτητη η συγγραφή ενός Βίου. Δεν μπορούμε να διατυπώσουμε ολοκληρωμένη άποψη σχετικά με την χρονολόγηση του λανθάνοντος Βίου, πιθανώς όμως τοποθετείται γύρω στα μέσα του 9ου αιώνα.

Υμνογραφικά κείμενα για τον όσιο Θωμά

Εκτός από τον συναξαριακό Βίο για τον όσιο Θωμά, ενδιαφέρον παρουσιάζουν, επίσης, τα υμνογραφικά κείμενα, στο μέτρο που συμβάλλουν στην διερεύνηση της διάδοσης της λατρείας του οσίου καθώς και της συμπλήρωσης της ιστορικής και αγιολογικής του υπόστασης. Στο Τυπικό της Ευεργέτιδος (μέσα του 11ου αιώνα) αναφέρεται κανόνας προς τιμήν του οσίου Θωμά *τοῦ ἐν τῷ Μαλεῶ*, το περιεχόμενο του οποίου είναι άγνωστο. Το Τυπικό αποδίδει τον κανόνα στον αινιγματικό υμνογράφο Ανατόλιο⁸⁷, πρόσωπο που είναι απίθανο να ταυτίζεται με τον υμνογράφο πατριάρχη Ανατόλιο, ο οποίος έζησε αρκετούς αιώνες ενωρίτερα. Δεν αποκλείεται όμως να ταυτίζεται με τον Ανατόλιο Στουδίτη, μαθητή του Θεοδώρου Στουδίτη, που έζησε στις πρώτες δεκαετίες του 9ου αιώνα και στον οποίο αποδίδεται σημαντικός αριθμός θρησκευτικών ποιημάτων⁸⁸. Με το όνομα Ανατόλιος είναι επίσης γνωστοί ένας (ή δύο;) ηγούμενοι της μονής Στουδίου, που αναφέρονται στο έτος 897 και το έτος 916⁸⁹. Τέλος, Μηναίο του Ιουλίου, που παραδίδεται στον κώδικα *Sinaiticus gr. 625* (11ος αιώνας), αναφέρει στην *διδασκαλίαν* του κανόνα προς τιμήν του Θωμά ως *ποίημα*

⁸⁴ Στο ίδιο, 112-113.

⁸⁵ G. Fatouros (εκδ.), *Theodori Studitae Epistulae* (CFHB 31/2), Βερολίνο – Νέα Υόρκη 1992, επιστολή αριθ. 317 (προς τον ηγούμενο Βασίλειο) και επιστολή αριθ. 557 (προς άδηλο μοναχό).

⁸⁶ Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο Βυζαντινός κληρικός και η κοινωνία των «σκοτεινών αιώνων»*, ό.π. (υποσημ. 5), 197-199.

⁸⁷ Σχετικά με πιθανή ταύτιση του κανόνα, βλ. Θ. Α. Κολλυροπούλου, *Περί του προβλήματος της Β' ωδής των κανόνων*, Πάτρα 2012, 182 σημ. 8, 183 σημ. 1.

⁸⁸ *Βίος Θεοδώρου Στουδίτου*, PG, τ. 99, στήλ. 309 § 54. Για τον Ανατόλιο Στουδίτη ως υμνογράφο, βλ. Π. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. 5, Θεσσαλονίκη 1992, 684-685.

⁸⁹ P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymii patriarchae CP* (Bibliothèque de Byzantion 3), Βρυξέλλες 1970, 160-161.

Ιγνατίου⁹⁰. Με το όνομα Ιγνάτιος είναι γνωστοί τρεις υμνογράφοι του 9ου αιώνα, ωστόσο δεν είναι εύκολο να αποδοθούν στον καθένα συγκεκριμένα ποιήματα⁹¹. Η πληροφορία ότι επρόκειτο για *ποίημα Ιγνατίου* είναι μοναδική, υπάρχει ωστόσο σοβαρή πιθανότητα να είναι έγκυρη⁹². Χωρίς να μπορούμε να διατυπώσουμε τεκμηριωμένη άποψη σχετικά με την ταυτότητα του υμνογράφου, είναι ενδεικτικό ότι οι πηγές οδηγούν προς έναν ποιητή του 9ου αιώνα.

Κανόνας στον όσιο Θωμά περιέχεται επίσης στον περγαμινό κώδικα της Βιβλιοθήκης του Εσκοριάλ (*Scorialensis gr.* [403] X. IV. 8)⁹³, μεταξύ των φύλλων 83v-86v. Ο κώδικας αποτελεί ανθολόγιο λειτουργικής θρησκευτικής ποίησης⁹⁴. Στην 7η Ιουλίου και στο φύλλο 83v αναγράφεται: *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Θωμᾶ <τοῦ ἐν τῷ Μαλεῷ>. Can. inc. Θεοειδὴς τῇ πολιτείᾳ γενόμενος με ακροστιχίδα: Θωμᾶν ἀνυμνῶ τῶν μοναστῶν τὸ κλέος. Το τμήμα του κώδικα που περιλαμβάνεται μεταξύ των φύλλων 1-180 και χρονολογείται βάσει σημειώματος στο έτος 1276⁹⁵, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, κυρίως λόγω του ανέκδοτου υμνογραφικού υλικού που περιέχει. Ανθολογούνται κανόνες πολλών βυζαντινών υμνογράφων, όπως του Μεθοδίου, του Ανδρέα Κρήτης, του Ιωσήφ του Υμνογράφου, του Θεοφάνους, του Γεωργίου Νικομηδείας,*

του Συμεών και άλλων, καθώς και ανέκδοτοι κανόνες που ανήκουν στον υμνογράφο μοναχό Μελέτιο, ο οποίος ίσως ταυτίζεται με τον Μελέτιο Γαλησιώτη⁹⁶. Ο Gr. de Andrès απέδωσε τον κανόνα με επιφυλάξεις στην γραφίδα του Ιωσήφ του Υμνογράφου. Η υπόθεση αυτή είναι λανθασμένη, διότι στην ακροστιχίδα του κανόνα στον όσιο Θωμά απουσιάζει το όνομα του Ιωσήφ, ο σχηματισμός του οποίου από τα αρχικά γράμματα των τροπαρίων της θ' ωδής αποτελεί βασικό κριτήριο απόδοσης ενός κανόνα στον Ιωσήφ και διάκρισης των κανόνων του από εκείνους του Ιωσήφ Στουδίτη⁹⁷. Επιπροσθέτως, ούτε το ύφος ούτε και η γλώσσα του κανόνα επιτρέπουν την απόδοσή του στον Ιωσήφ τον Υμνογράφο⁹⁸. Ο Gr. de Andrès παρασύρθηκε πιθανόν από το γεγονός ότι ο κανόνας προς τιμήν του μάρτυρος Φωκά, που έπεται στον κώδικα (φύλλα 86r-89v), είναι αναμφισβήτητο έργο του Ιωσήφ Υμνογράφου, στον οποίο αποδίδεται διά της ακροστιχίδας του⁹⁹.

Κανόνας στον όσιο Θωμά περιέχεται επίσης στον κώδικα *Sinaiticus gr.* 1627. Πρόκειται για χαρτώο κώδικα που περιλαμβάνει Μηναία του Ιουλίου και του Αυγούστου και χρονολογείται στο έτος 1361. Στα φύλλα 47r-52r και στην 7η Ιουλίου αναγράφεται η ημέρα μνήμης του οσίου Θωμά *τοῦ ἐν Μαλεῷ* και του οσίου Ακακίου *ἐν τῇ Κλίμακι: μηνὶ τῷ αὐτῷ ζ': τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Θωμᾶ τοῦ ἐν Μαλεῷ: καὶ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀκακίου τοῦ ἐν τῇ Κλίμακι. Can. inc. Θεοφειγγὴ σε φωστήρα πατέρα ἐπέγνωμεν ταῖς / νοηταῖς ἀκτίσι καταυγάζοντα κόσμον. Ακροστιχίδα (φύλλο 48v), Ἀκάκιον τὸν ἄριστον ὑπήκοον ἄσμασιν ἄδω.*

Εκδεδομένος κανόνας στην μνήμη του οσίου Θωμά

⁹⁰ Κολλυροπούλου, *Περί του προβλήματος*, ό.π. (υποσημ. 87), 183 σημ. 1.

⁹¹ W. Wolska-Conus, «De quibusdam Ignatius», *TM* 4 (1973), 359-360.

⁹² Την εκτίμηση αυτή οφείλουμε στην κυρία Θεώνη Κολλυροπούλου.

⁹³ Ε. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Ταμείον ἀνεκδότων βυζαντινῶν ἁσματικῶν κανόνων*, Αθήνα 1996, 239 αριθ. 736. Για τον κώδικα, βλ. αναλυτικά Α. Ζερβουδάκη, «Τα βιβλιακά επιγράμματα του κώδικα *Scorialensis gr.* [403] X. IV. 8», *Αριάδνη* 20-21 (2014-2015), 99-103.

⁹⁴ Ζερβουδάκη, «Βιβλιακά επιγράμματα», ό.π. (υποσημ. 93), 101. Για την περιγραφή του κώδικα, βλ. Gr. de Andrès O.S.A., *Catálogo de los Codices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de El Escorial*, τ. II, Μαδρίτη 1965, 333-337 αριθ. 403. Ο κώδικας αποτελείται από δύο περγαμινά τμήματα που χρονολογούνται σε διαφορετικές περιόδους και έχουν γραφεί από διαφορετικούς αντιγραφείς, ενώ στο σώμα έχουν παρεισφρήσει, ως μεταγενέστερη προσθήκη, και ορισμένα χαρτώα φύλλα. Τα φύλλα 185-243 χρονολογούνται στον 11ο ή 12ο αιώνα.

⁹⁵ Η χρονολόγηση του τμήματος αυτού του κώδικα προκύπτει από το σημείωμα του φύλλου 135v, βλ. Ζερβουδάκη, «Βιβλιακά επιγράμματα», ό.π. (υποσημ. 93), 101 σημ. 10.

⁹⁶ Στο ίδιο, 102.

⁹⁷ Ε. Ι. Τωμαδάκης, *Ιωσήφ ὁ Ὑμνογράφος. Βίος καὶ Ἔργον*, Αθήνα 1971, 227. Για τα κριτήρια που διακρίνουν το υμνογραφικό έργο του Ιωσήφ του Υμνογράφου από το έργο του Ιωσήφ του Στουδίτου, καθώς και για κατάλογο με το υμνογραφικό έργο του Ιωσήφ Υμνογράφου, βλ. Τωμαδάκης, ό.π., 89-94, 107-272.

⁹⁸ Στην διαπίστωση αυτή κατέληξε η μελέτη του κανόνα από την κυρία Θεώνη Κολλυροπούλου.

⁹⁹ De Andrès, *Catálogo de los Codices griegos*, ό.π. (υποσημ. 94), 335 § 15, 16. Η παραπομπή του De Andrès στα Θεοτοκία του Ιωσήφ του Υμνογράφου, όπου υπάρχει αναφορά στον όσιο Θωμά *τὸν ἐν Παλαιῷ, ἐκ τοῦ κανόνος εἰς τὸν ἅγιον Θωμᾶν τὸν ἐν τῷ Παλαιῷ καὶ τὴν ἁγίαν μάρτυρα Κυριακὴν, ἡμέρα ζ'* (βλ. Sancti Josephi Hymnographi Siculi, Syracusani, Ordinis D. Basilii Monachi. Mariale, PG, τ. 105, στήλ. 1140-1141).

στις 7 Ιουλίου περιλαμβάνεται επίσης στα Μηναία της Ρώμης¹⁰⁰, όπου και η μνήμη του αγίου Ακακίου *τοῦ ἐν τῇ Κλίμακι*, καθώς και της αγίας μεγαλομάρτυρος Κυριακής (τῇ ζ' τοῦ αὐτοῦ μηνός. *Μνήμη τῶν Ὁσίων Πατέρων ἡμῶν Θωμᾶ τοῦ ἐν τῷ Μαλεῷ καὶ Ἀκακίου τοῦ ἐν τῷ Κλίμακι καὶ τῆς Ἀγίας μεγαλομάρτυρος Κυριακῆς*)¹⁰¹. Στο Μηναίο της Ρώμης αναπαράγονται ορισμένα από τα τροπάρια που απαντούν στον Σιναϊτικό κώδικα 1627.

Ο τόπος άσκησης του οσίου Θωμά

Ο τόπος εγκαταβίωσης του οσίου Θωμά, το όρος Μάλεων (καὶ πρὸς τι ὄρος Μάλεων λεγόμενον), που αναφέρεται στον συναξαριακό Βίο, θεωρούμε ότι ταυτίζεται πιθανότατα με τον Μαλέα της Πελοποννήσου. Η προτεινόμενη ταύτιση αιτιολογείται από την τοπωνυμία και την εξέλιξή της από την αρχαία εποχή μέχρι σήμερα¹⁰², και δεν αντιφάσκει προς τα στοιχεία που παρέχει το Συναξάριο, και τις πηγές. Συγκεκριμένα, ο όρος *βάρβαροι* που αναφέρεται στο Συναξάριο, χρησιμοποιείται, σύμφωνα με την άποψη του H. Grégoire, για να χαρακτηρίσει τους Σλάβους της Πελοποννήσου του δούτου αιώνα¹⁰³. Οι πηγές καταγράφουν δύο στρατιωτικές επιτυχίες των Βυζαντινών εναντίον των Σλάβων της περιοχής: η πρώτη το 783 και η δεύτερη εναντίον πάλι των Σλάβων που σε συνεργασία με τους Άραβες της Αφρικής πολιορκήσαν το κάστρο της πόλης των Πατρών το 805¹⁰⁴. Πολλοί ερευνητές εντάσσουν την δράση

του οσίου Θωμά στο πελοποννησιακό όρος Μαλέα ή στην Βιθυνία¹⁰⁵. Η παραπάνω πρόταση ενισχύεται από τα μνημειακά και αρχαιολογικά κατάλοιπα καθώς και από την ζώσα περὶ τον όσιο παράδοση στην περιοχή¹⁰⁶.

Η αρχαιολογική έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά την δεκαετία του 1980 στην Επίδαυρο Λιμηρά από τον καθηγητή Ν. Δρανδάκη και την επιστημονική του ομάδα, είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό και την ανάδειξη σημαντικών τοιχογραφημένων βυζαντινών ναών, σπηλαιωδών ασκητηρίων και πολλών υποδομών (δεξαμενών νερού κ.λπ.), που δικαιολογούν πλήρως την ονομασία της περιοχής ως Μικρού Αγίου Όρους¹⁰⁷.

Δύο τουλάχιστον ασκητήρια σχετίζονται με την μνήμη του οσίου, αφού φέρουν μέχρι σήμερα το όνομά του και βρίσκονται στο νοτιότερο άκρο του ακρωτηρίου¹⁰⁸.

ἐπισκοπὴν καὶ συμμαχίαν. Μάλιστα, ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος χαρακτηρίζει την νίκη κατά του εχθρού ως τρόπαιο, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, ό.π. (υποσημ. 26), 230 § 49: *καὶ τὴν ἐπισκοπὴν καὶ συμμαχίαν καὶ τὸ τρόπαιον καὶ τὴν κατὰ κράτος νίκην, τὴν γενομένην παρὰ τοῦ ἀποστόλου...*

¹⁰⁵ D. Stiernon, «Tommaso in monte Maleo», *Bibliotheca Sanctorum*, τ. XII (Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia Università Lateranense), Ρώμη 1970, στήλ. 584-585. F. G. Holweck, *A Biographical Dictionary of the Saints*, Ντιτρόιτ 1990, 976. Βλ. επίσης, *LChrI*, τ. 8, στήλ. 491. Για την άσκηση του οσίου Θωμά στο ακρωτήριο του Μαλέα στην Λακωνία, βλ. «De S. Thoma Conf. in Monte Laconiae Malaeo. Notitia ex Menaeis», *Acta Sanctorum*, 29, Iulii tomus secundus, Παρίσι – Ρώμη 1867, 467.

¹⁰⁶ Στο ακρωτήριο Μαλέας σώζεται απλής μορφής ασκητήριο που συνδέεται, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, με τον τόπο άσκησης του οσίου Θωμά *τοῦ ἐν τῷ Μαλεῷ*, *ΑΔ* 60 (2005) [2013], Χρονικά Β΄1, 293 (Π. Σκάγκου). Βλ. επίσης Τ. Χ. Αρβανίτης, *Οδοιπορικό στα μοναστήρια και τις εκκλησιές του Μικρού Αγίου Όρους*, Νεάπολη 2005, 171. Ι. Μητράκος, *Το Συναξάρι των Λακώνων αγίων. Επίμετρον. Λακωνικές εκκλησιαστικές μορφές* (δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη), Σπάρτη 2010, 37-38.

¹⁰⁷ Στον Μαλέα πρόκειται να πραγματοποιηθεί επισταμένη επιφανειακή έρευνα, προκειμένου να συγκεντρωθούν ακόμη περισσότερα στοιχεία που θα τεκμηριώσουν τον ακριβή τόπο εγκαταβίωσης του οσίου και την σχέση του με την περιοχή.

¹⁰⁸ Η πρόσβαση στην περιοχή πραγματοποιείται είτε από το παραθαλάσσιο χωριό του Αγίου Νικολάου Βοιών, στην δυτική πλαγιά του ακρωτηρίου, είτε από το χωριό Βελανδία, στην ανατολική πλαγιά του ακρωτηρίου, στο νοτιότερο άκρο του ορεινού όγκου του Πάρωνα. Ακολουθώντας την διαδρομή από τα Βελανδία προσεγγίζει την πηγή αγιάσματος του Οσίου στην περιοχή, γνωστή ως περιοχή του Αγίου Μύρωνος, λόγω της μεταβυζαντινής φερώνυμης εκκλησίας.

¹⁰⁰ *Μηναία τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ τόμ. ζ' περιέχων τὴν ἀνήκουσαν ἀκολουθίαν τῶν Ἰουλίου καὶ Αὐγούστου μηνῶν*, ἔκδοσις πρώτη (*Menea Romae VI*), Ρώμη 1902, 53-62.

¹⁰¹ Στο ίδιο, 53.

¹⁰² Βλ. παραπάνω σ. 132 υποσημ. 19-27.

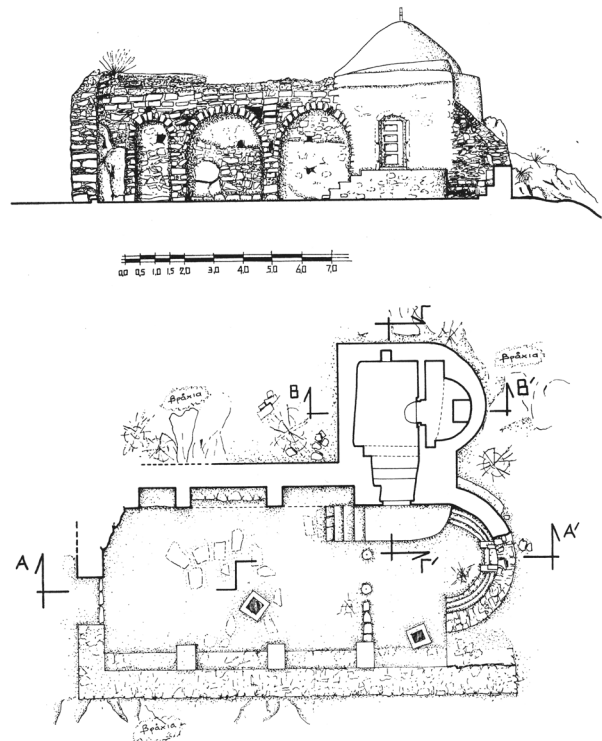
¹⁰³ Halkin, «Hellenica 1939-1948», ό.π. (υποσημ. 18), 282.

¹⁰⁴ Για τον χαρακτηρισμό των επαναστατημένων Σλάβων της Πάτρας ως *βαρβάρων* στο κείμενο του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου, βλ. Η. Αναγνωστάκης – Α. Λαμπροπούλου, «Καταστολή: μία μορφή άνοχής στην Πελοπόννησο τοῦ 9ου καὶ 10ου αιώνα», *Ανοχή και καταστολή στους μέσους χρόνους. Μνήμη Λένου Μαυρομμάτη* (Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 10), επιμ. έκδ. Κ. Νικολάου, Αθήνα 2002, 49 σημ. 4. Πρβλ. σχετικά *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, ό.π. (υποσημ. 26), 228-230 § 49: *Οἱ δὲ βάρβαροι ἰδόντες καὶ καταπλαγέντες ... προσέφυγον εἰς τὸν πάνσεπτον ναὸν αὐτοῦ*. 228. 32 & 49: *δρόμῳ ἐπερχόμενον κατὰ τῶν βαρβάρων*. 230: *ὡς καὶ αὐτοὺς τοὺς βαρβάρους αἰσθῆσθαι τὴν τοῦ ἀποστόλου πρὸς ἡμᾶς*

Εικ. 1. Λακωνία, όρος Μαλέας. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου.

Το πρώτο ασκητήριο είναι μια ημιφυσική σπηλιά με ένα θολωτό χώρο και δάπεδο που βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από εκείνο της εισόδου¹⁰⁹, ενώ το δεύτερο, απρόσιτο, έχει σπηλαιώδη διαμόρφωση και φράσσεται από ξερολιθιά¹¹⁰. Τα ασκητήρια είναι σχετικά κοντά στον βυζαντινό ναό του Αγίου Γεωργίου, που φέρει τοιχογραφίες του πρώτου τρίτου του 15ου αιώνα¹¹¹. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου είναι προσκολλημένος στην βορειοανατολική γωνία παλαιότερου και μεγαλύτερου ερειπωμένου ναού, ο οποίος εκτεινόταν σε όλο το πλάτωμα της βραχώδους πλαγιάς. Ο γύρω χώρος φανερώνει την αλλοτινή παρουσία ασκητών και αναχωρητών, αφού στους βράχους έχουν λαξευτεί στενά ενδαιτήματα και δεξαμενές νερού. Από τον μονόχωρο, άλλοτε καμαροσκέπαστο ναό με την ημικυλινδρική αψίδα σώζονται ο βόρειος τοίχος ως την γένεση της καμάρας (Εικ. 1, 2). Θεωρείται πιθανή η ύπαρξη δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων. Την ημικυλινδρική αψίδα εσωτερικά περιθέει χτιστό βαθμιδωτό

Εικ. 2. Λακωνία, όρος Μαλέας. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, κάτοψη.

θρανίο, διακοπτόμενο από θρόνο, που σχηματίζουν λαξευμένα πωριά¹¹². Η ύπαρξη συνθρόνου, χαρακτηριστικό στοιχείο προωμότητας, δηλώνει ότι μία τουλάχιστον

¹⁰⁹ Αρβανίτης, *Οδοιπορικό*, ό.π. (υποσημ. 106), 171.

¹¹⁰ Στο ίδιο, 171. Μητρόκος, *Το Συναξάρι των Λακώνων αγίων*, ό.π. (υποσημ. 106), 38.

¹¹¹ Ν. Β. Δρανδάκης – Ν. Γκιολές – Ε. Δωρή – Σ. Καλοπίση – Β. Κέπετζη – Χ. Κωνσταντινίδη – Μ. Κωνσταντουδάκη – Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στην Έπίδαυρο Λιμερά», *ΠΑΕ* (1982), 459-466, εικ. 9, 10, πίν. 247, 248 (Ν. Β. Δρανδάκης) (επανεκτ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Μάνη και Λακωνία*, επιμ. Χ. Κωνσταντινίδη [ΛακΣπουδ Παράρτημα 17], τ. Δ', Αθήνα 2009, 245-252). Πρβλ. Α. J. B. Wace – F. W. Hasluck, «Laconia II. – Topography», *BSA* 14 (1907-1908), 173. Αρβανίτης, *Οδοιπορικό*, ό.π. (υποσημ. 106), 62-67.

¹¹² Δρανδάκης κ.ά., ό.π. (υποσημ. 111), 461, εικ. 9.

Εικ. 3. Λακωνία, όρος Μαλέας. Οι ναοί του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Ειρήνης.

οικοδομική φάση του ναού μπορεί να ενταχθεί στα ύστατα παλαιοχριστιανικά ή και στα πολύ πρώιμα μεσοβυζαντινά χρόνια¹¹³. Θεωρούμε πιθανόν ότι η μεσοβυζαντινή φάση του ναού του Αγίου Γεωργίου σχετίζεται με την λειτουργία εκκλησίας, δηλαδή ευκτηρίου οίκου, που, σε συνδυασμό με τα σπηλαιώδη ασκητήρια και τις δεξαμενές νερού που βρίσκονται λαξευμένες στον βράχο, εξυπηρετούσε τις ανάγκες των ασκητών που διαβιούσαν στην γύρω περιοχή.

Πολύ κοντά στον Άγιο Γεώργιο σώζεται το μονόχωρο, τρουλαίο εκκλησάκι της Αγίας Ειρήνης (Εικ. 3). Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα διατηρούνταν στην δεξιά πλευρά του ναού δεξαμενή νερού και, αρκετά κοντά, ερειπωμένα κελιά μοναχών¹¹⁴. Αξίζει να

σημειωθεί ότι στην ζώσα τοπική παράδοση για τον όσιο Θωμά συμπεριλαμβάνεται η φήμη ότι αυτός ήταν ενταφιασμένος κοντά στον ναό του Αγίου Γεωργίου ή σε άγνωστο σημείο του ακρωτηρίου του Μαλέα¹¹⁵.

Στην κορυφή της Βάρδιας, που υψώνεται σε δύσβατο σημείο στο νοτιότερο άκρο της Λακωνίας, επάνω από το ακρωτήριο Μαλέας, λειτουργούσε φυλακείο, κυκλικής κάτοψης, πιθανότατα των ύστερων βυζαντινών χρόνων, που αναφέρεται στις βενετικές πηγές ως *la Guardia del Cavo Malio*¹¹⁶. Είναι κατασκευασμένο από αδρά δουλεμένους λίθους στο κατώτερο μέρος, ενώ σε ορισμένα σημεία διακρίνονται ίχνη από συνδετικό κονίαμα¹¹⁷. Στην θέση του φυλακείου που βρίσκεται σε στρατηγικό σημείο επάνω από το επικίνδυνο για την ναυσιπλοΐα πέρασμα του ακρωτηρίου του Μαλέα, που εποπτεύει τις ανατολικές ακτές της Πελοποννήσου ως τον Αργολικό και τον Λακωνικό κόλπο, τα Κύθηρα και την Κρήτη, λανθάνει η λειτουργία αρχαίου ιερού, όπως προκύπτει από θραύσματα αναθηματικών αγγείων¹¹⁸.

Η περιοχή της Πελοποννήσου και ιδιαίτερα της Λακωνικής συνιστά χώρο έντονων αντιπαραθέσεων κατά την διάρκεια της εικονομαχικής κρίσης, όπως τεκμηριώνει ολόένα και περισσότερο η έρευνα των τελευταίων χρόνων. Ο επίσκοπος Μονεμβασίας Ιωάννης, συνοδευόμενος από τον ηγούμενο Μεθόδιο, μετέπειτα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ανέλαβαν αποστολή προς τον πάπα Ρώμης Πασχάλιο Α΄, με σκοπό την αποτροπή του προσηλυτισμού του τελευταίου στην Εικονομαχία, όπως μας πληροφορεί ο Θεόδωρος Στουδίτης σε επιστολή του

άγνωστο σημείο του ακρωτηρίου του Μαλέα. Αρβανίτης, *Οδοιπορικό*, ό.π. (υποσημ. 106), 63.

¹¹⁵ Wace – Hasluck, «Laconia II. – Topography», ό.π. (υποσημ. 111), 173 σημ. 2. Αρβανίτης, *Οδοιπορικό*, ό.π. (υποσημ. 105), 63, 170. Μητράκος, *Το Συναξάρι των Λακώνων αγίων*, ό.π. (υποσημ. 106), 38.

¹¹⁶ Η αναφορά του φυλακείου γίνεται το 1527 και το 1531, βλ. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce du moyen âge*, τ. IV (1882), 231, και τ. VI (1884), 254. Wace – Hasluck, «Laconia II. – Topography», ό.π. (υποσημ. 111), 174.

¹¹⁷ Ε. Ζαββού, «Η περιοχή των αρχαίων Βοιών: τὰ πρώτα ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας», *ΛακΣπουδ* 16 (2002), 209-227.

¹¹⁸ Στο ίδιο, 219. ΑΔ 61 (2006) [2014], Χρονικά Β΄1, 307 (Ε. Ζαββού). Η ύπαρξη ιερού αναφέρεται από τον Στέφανο Βυζάντιο και αποδίδεται είτε σε ιερό του Ποσειδώνα, είτε, το πιθανότερο, σε ιερό του *Μαλειαίου Διός*, που αναφέρεται από τον Στέφανο Βυζάντιο, βλ. *Stephani Byzantii Ethnica*, ό.π. (υποσημ. 21), 258 αριθ. 37.

¹¹³ Την άποψη ότι ο ναός είναι παλαιότατος διατύπωσε πρώτη η Μαρία Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία της Λακεδαίμονος», *Λακωνικά* 1 (1932), 30. Για την ύπαρξη του συνθρόνου στις βυζαντινές εκκλησίες του ελληνικού χώρου και την χρονολόγησή τους, βλ. M. Altripp, «Beobachtungen zu Synthronoi und Kathedren in byzantinischen Kirchen Griechenlands», *BCH* 124 (2000), 377-412.

¹¹⁴ Δρανδάκης κ.ά., «Έρευνα», ό.π. (υποσημ. 111), 461, πίν. 246β. Wace – Hasluck, «Laconia II. – Topography», ό.π. (υποσημ. 111), 173, εικ. 2. Κατά τον Τ. Αρβανίτη, διασώζεται σήμερα το κατώτερο τμήμα της αψίδας παλαιότερου ναού, βλ. Αρβανίτης, *Οδοιπορικό*, ό.π. (υποσημ. 106), 60-61. Σύμφωνα με τους Wace – Hasluck (ό.π., 173 σημ. 2) στον ναό της Αγίας Ειρήνης υπήρχαν εικόνες της Παναγίας του Κύκκου και του αγίου Θωμά *τοῦ ἐν τῷ Μαλαίῳ*, ο οποίος κατά την παράδοση ήταν θαμμένος σε

Εικ. 4. Μονή Σινά, Εξάπτυχο. Ο όσιος Θωμάς ἐν Μαλεῶ, λεπτομέρεια, 11ος αἰώνας.

(έτος 818)¹¹⁹. Παράλληλα, στην περιοχή αναδεικνύονται, τον 9ο αιώνα, δύο μεϊζονος εμβέλειας ηγετικές εκκλησιαστικές μορφές, οι επίσκοποι Λακεδαίμονος Θεόκλητος και Μονεμβασιάς Θεοφάνης ο Ομολογητής, οι οποίοι ενεπλάκησαν άμεσα ή έμμεσα υπέρ των εικονοφίλων κατά την δεύτερη φάση της εικονομαχικής έριδας¹²⁰. Τέλος, έκφραση εικονομαχικών πεποιθήσεων των κατοίκων της Μάνης απηχούν σαφώς οι ανεικονικές τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Προκοπίου (πρώτο μισό του 9ου αιώνα), αντίστοιχες των οποίων έχουν επισημανθεί στην Νάξο, κυρίως στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στ' Αθησαρού¹²¹.

¹¹⁹ *Theodori Studitae Epistulae*, ό.π. (υποσημ. 85), 317-318 αριθ. 274. Για το θέμα της εικονομαχικής έριδας στην Πελοπόννησο, βλ. Α. Ι. Λαμπροπούλου, «Πέτρος επίσκοπος Κεφαλονδίου. Σχόλια σε επιτύμβια επιγραφή από την Λάρισα του Άργους», ΔΧΑΕΜ' (2019), 174. Βλ. και Β. Κόντη, «Μαρτυρίες γιά την εικονομαχική έριδα στην Πελοπόννησο. Προβλήματα καί προσεγγίσεις», Σύμμεικτα 13 (1999), 77-95.

¹²⁰ Για τον άγιο Θεόκλητο επίσκοπο Λακεδαίμονος, βλ. Α. Ι. Λαμπροπούλου, «Από την μνήμη στην λήθη: ή λατρεία του άγιου Θεοκλήτου επίσκοπου Λακεδαμονιάς (9ος αϊ.)», *Πρακτικά του Λακωνικού Πνευματικού Συμποσίου (Γύθειον 17-19 Οκτωβρίου 2008)* (= *Πελοποννησιακά Παράρτημα* 30), Αθήνα 2013, 103-120.

¹²¹ Λαμπροπούλου, «Πέτρος επίσκοπος Κεφαλονδίου», ό.π. (υποσημ. 119), 174, με όλη την σχετική για το θέμα βιβλιογραφία.

Η απεικόνιση του οσίου Θωμά στην βυζαντινή τέχνη

Παρά το γεγονός ότι ο όσιος Θωμάς έζησε, όπως πιστεύουμε, ένα σημαντικό μέρος της ζωής του στην Πελοπόννησο, η ευλάβειά του δεν ήταν διαδεδομένη στην περιοχή, αφού δεν είναι γνωστή, προς το παρόν τουλάχιστον, κάποια απεικόνισή του ούτε στην Επίδαυρο Λιμηρά, ούτε στην ευρύτερη Λακωνική. Επίσης, απεικόνιση του οσίου δεν γίνεται γνωστή από τοιχογραφημένα μνημειακά σύνολα του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου ή των μεγάλων αστικών κέντρων, όπως π.χ. η Θεσσαλονίκη ή η Κωνσταντινούπολη¹²². Σε κάθε περίπτωση γνωρίζουμε ότι ο όσιος ήταν καθιερωμένος στην βασιλεύουσα ήδη από το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα, όπως συνάγεται από την αναφορά της μνήμης του στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' και στο Συναξάριο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως¹²³. Ο εικονογραφικός του τύπος γίνεται γνωστός

¹²² Ο όσιος Θωμάς δεν αναφέρεται στο έργο της Svetlana Tomeković (*Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine*, επιμ. L. Hadermann-Misguich – C. Jolivet-Lévy [Byzantina Sorbonensia 26], Παρίσι 2011) για την απεικόνιση στην μνημειακή ζωγραφική των ερημιτών και μοναχών.

¹²³ Για τον όσιο Θωμά και την απεικόνισή του στην τέχνη, βλ. Holweck, *A Biographical Dictionary of the Saints*, ό.π. (υποσημ. 105), 976.

για πρώτη φορά τον 11ο αιώνα, όπως προκύπτει από την απεικόνισή του στο Εξάπτυχο της μονής της Αγίας Αικατερίνης στο όρος Σινά¹²⁴, που έχει πιθανότατα φιλοτεχνηθεί εκεί υπό την επίδραση των εργαστηρίων της Κωνσταντινουπόλεως¹²⁵. Ο όσιος εικονίζεται σε όρθια στάση, μετωπικός, μεταξύ αγίων του μηνός Ιουλίου (Εικ. 4). Έχει σκούρα καστανά μαλλιά και γένια, φέρει σκουρόχρωμο ποδήρη μιάτιο και κρατεί λευκό σταυρό με το δεξιό του χέρι, ενώ με το αριστερό ευλογεί. Στο ανώτερο τμήμα σώζεται η επιγραφή: Ἰουλίου ζ' Ὁ Ὅσιος Θωμ(ᾶς) ὁ ἐν τῷ Μαλαίῳ ἐν ειρή(ῃ) τε(λειοῦται). Περιβάλλεται από αγίους, ασκητές και μάρτυρες¹²⁶.

Ο όσιος εικονίζεται επίσης στον κώδικα της Βιβλιοθήκης Bodleian του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (Oxford, Bodleian Library, Gr. th. f. 1, φ. 46v), εικονογραφημένο Μηνολόγιο των εορτών του έτους, που φιλοτεχνήθηκε την περίοδο 1322-1340 για τον δεσπότη Θεσσαλονίκης Δημήτριο Α΄ Παλαιολόγο, γιο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, και περιλαμβάνει στο τέλος έναν εικονογραφημένο κύκλο του Βίου του προστάτη του κατόχου του, αγίου Δημητρίου¹²⁷. Ο κώδικας αποτελεί unicum, καθώς δεν έχει καθόλου κείμενο και ανήκει στην κατηγορία των κωδίκων εκείνων (Ομάδα 1)¹²⁸, που, σύμφωνα με την Ελένη Δεληγιάννη-Δωρή, παραδίδουν τους πιο ανεπτυγμένους κύκλους Βίων, και η σύνθεσή του εξηγείται από τις προσωπικές επιλογές των κατόχων τους¹²⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο μοναδικό στο είδος του αυτό χειρόγραφο το σύστημα της εικονογράφησης απομακρύνεται εντελώς από την παράδοση, αφού ο τρόπος απεικόνισης των μικρογραφιών δεν στηρίζεται πλέον στα πρότυπα των μεσοβυζαντινών χειρογράφων αλλά στην σύγχρονη

Εικ. 5. Μηνολόγιο της Οξφόρδης, Oxford, Bodleian Library, Gr. th. f. 1, φ. 46v. Ο όσιος Θωμάς ἐν Μαλαίῳ, 1322-1340.

μνημειώδη ζωγραφική των Παλαιολόγων, από όπου αντλούνται τα πρότυπα¹³⁰. Κάθε σελίδα του Μηνολογίου χωρίζεται σε τέσσερα διάχωρα, μεταξύ των οποίων στον μήνα Ιούλιο εικονίζεται ο όσιος (7 Ιουλίου), ανάμεσα σε άλλους αγίους του μηνός, όπως τον Σισώη (6 Ιουλίου), τον Προκόπιο (8 Ιουλίου) και τον Παγκράτιο (9 Ιουλίου)¹³¹. Ο Θωμάς με την επιγραφή Μαλαία Θωμάς και Θωμάς εικονίζεται στο άνω δεξιό τμήμα του φύλλου 46v του Μηνολογίου¹³² (Εικ. 5). Ίσταται μεταξύ δύο οικοδομημάτων, είναι ηλικιωμένος, φαλακρός, με μακριά λευκή γενειάδα, φέρει φωτοστέφανο και φοράει μιάτιο σε ιώδη απόχρωση. Στο κατώτερο τμήμα του ίδιου διαχώρου εικονίζεται άνδρας που βυθίζει το

¹²⁴ G. Galavaris †, *An Eleventh Century Hexptych of the Saint Catherine's Monastery at Mount Sinai*, Βενετία – Αθήνα 2009, 117, εικ. 13.

¹²⁵ Στο ίδιο, 144.

¹²⁶ Πρόκειται για τον άγιο Ανδρέα Κρήτης, τον όσιο Λαμπαδό, τον όσιο Σισώη τον Μέγα, τον άγιο μάρτυρα Προκόπιο, τους αγίους Παγκράτιο και Κύριλλο Γόρτυνας, στο ίδιο, 116-118.

¹²⁷ Ε. Δεληγιάννη-Δωρή, «Ιστορημένα Χειρόγραφα του Μηνολογίου του Συμεών Μεταφραστή (Ταξινόμηση των χειρογράφων – Έκδόσεις του Μηνολογίου)», *Παρουσία* 1 (1982), 294-295. Για το ποίημα που συνοδεύει τον κώδικα, βλ. και P. Joannou, «Das Menologion des Despoten Demetrios I. Palaiologos», *BZ* 50 (1957), 307-309.

¹²⁸ Δεληγιάννη-Δωρή, ό.π. (υποσημ. 127), 280.

¹²⁹ Στο ίδιο, 291, 295.

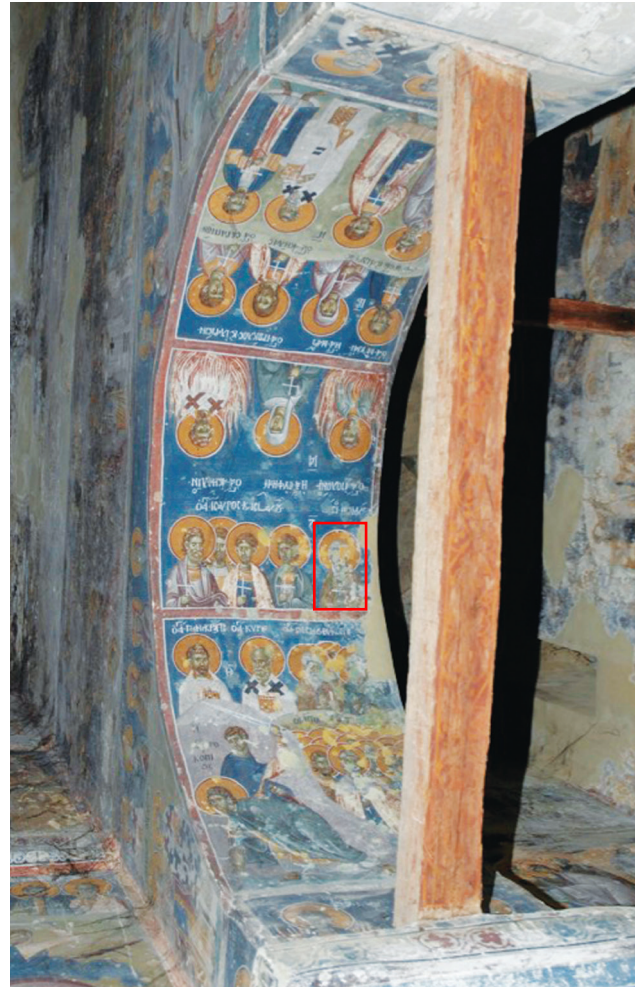
¹³⁰ Στο ίδιο, 309.

¹³¹ Για τον άγιο Σισώη (6 Ιουλίου) και τους μάρτυρες Προκόπιο (8 Ιουλίου) και Παγκράτιο (9 Ιουλίου), βλ. *Synaxarium EC*, στήλ. 801, 805, 807.

¹³² I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, τ. 2, Oxford Bodleian Library II, Στουτγάρδη 1978, 27 εικ. 87.

ξίφος του στην πλάτη ανθρώπου, το κεφάλι του οποίου δεν είναι ορατό στον θεατή, ενώ δίπλα βρίσκονται και άλλα ακέφαλα πτώματα. Η ανωτέρω απεικόνιση των ακέφαλων πτωμάτων στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης πρέπει πιθανότατα να σχετίζεται με το μαρτύριο του αποκεφαλισμού αγίων που βρήκαν τον θάνατο την ίδια ημέρα με τον όσιο Θωμά, δηλαδή την 7η Ιουλίου. Η επιλογή αυτή του μικρογράφου του Μηνολογίου απαντά επίσης στην απεικόνιση σκηνών και από τους Βίους άλλων αγίων. Διαπιστώνεται ότι η απεικόνιση του οσίου Θωμά στο Εξάπτυχο της μονής του Σινά, όπου αποτυπώνεται για πρώτη φορά ο εικονογραφικός του τύπος, παρουσιάζει ομοιότητες αλλά και διαφορές με την αντίστοιχη στο Μηνολόγιο της Οξφόρδης¹³³.

Ο όσιος εικονίζεται επίσης στον νότιο τοίχο του νάρθηκα της μονής του Αγίου Γεωργίου του Staro Nagoričino, ενός από τα σημαντικότερα βυζαντινά μνημεία της Σερβίας, που έχει τοιχογραφηθεί από τους Θεσσαλονικείς ζωγράφους Ευτύχιο και Μιχαήλ Ασπραπά στις αρχές του 14ου αιώνα¹³⁴ (Εικ. 6). Ο Θωμάς παρουσιάζεται με τον συνήθη εικονογραφικό του τύπο, μετωπικός με πυκνά άσπρα μαλλιά και γένια, κρατώντας σταυρό, μετά τον μάρτυρα Ίσαυρο και τους σὺν αὐτῷ μάρτυρες, σύμφωνα με την επιγραφή: Ὁ ἅγιος Ίσαυρος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ¹³⁵. Πρόκειται για τον μάρτυρα Ίσαυρο και τους

Εικ. 6. Staro Nagoričino, Μονή του Αγίου Γεωργίου, καθολικό, νάρθηκας. Ο όσιος Θωμάς, 1313-1318.

σὺν αὐτῷ πέντε μάρτυρες, των οποίων η μνήμη τιμάται στις 7 Ιουλίου¹³⁶. Ακριβώς δίπλα και μετά τον Ίσαυρο και τοὺς σὺν αὐτῷ εικονίζεται ο Ὁσίος Θωμᾶς¹³⁷.

Τέλος, ο όσιος εικονίζεται στον ναό της Γεννήσεως της Θεοτόκου στην μονή Ferapontov στην περιοχή

¹³³ Galavaris, *An Eleventh Century Hexaptych*, ό.π. (υποσημ. 124), 116-123, 117. Οι ομοιότητες και οι διαφορές ως προς την απεικόνιση των αγίων και μαρτύρων του μηνός Ιουλίου μεταξύ του Εξαπτύχου του Σινά και του Μηνολογίου της Οξφόρδης αναδεικνύονται με σαφήνεια από την έρευνα του Galavaris, ενώ επισημαίνονται και τα λάθη σε σημεία όπου οι μάρτυρες απεικονίζονται ως άγιοι και το αντίστροφο ή, ακόμη, διαπιστώνονται αποκλίσεις ως προς τον τρόπο που μαρτύρησαν. Ο Ανδρέας Κρήτης εικονίζεται στο Εξάπτυχο ως άγιος, ενώ στο Μηνολόγιο, εσφαλμένως, ως μάρτυρας. Αντίστοιχη ακριβώς είναι η περίπτωση του Σισώη. Τέλος, ο Προκόπιος εικονίζεται ως μάρτυρας τόσο στο Εξάπτυχο όσο και στο Μηνολόγιο, ενώ ο Παγκράτιος ως μάρτυρας στο Μηνολόγιο και ως άγιος στο Εξάπτυχο, μολονότι γνωρίζουμε ότι μαρτύρησε δι' αποκεφαλισμού.

¹³⁴ Για τον Μιχαήλ και τον Ευτύχιο Ασπραπά, βλ. Ν. Ζάρας, *Ο εικονογραφικός κύκλος των εωθινών ευαγγελίων στην παλαιολόγεια μνημειακή ζωγραφική των Βαλκανίων*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 57), Θεσσαλονίκη 2011, 320-328.

¹³⁵ Για την απεικόνιση του οσίου Θωμά τοῦ ἐν τῷ Μαλεῷ στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino της Σερβίας, βλ. P. Mijović, *Menolog: istorijsko-umetnička istraživanja*, Βελιγράδι

1973, 281 σχέδ. 15 σ. 282, εικ. 101. Br. Todić, *Staro Nagoričino*, Βελιγράδι 1993, 80.

¹³⁶ *Synaxarium EC*, στήλ. 804-805. Επίσης, ως μέρα μνήμης τους καταγράφεται η 6η Ιουλίου, καθώς και η 17η Ιουνίου, βλ. στο ίδιο, στήλ. 801, 753 αντίστοιχα.

¹³⁷ Για τις επιγραφές του ναού του Αγίου Γεωργίου, βλ. Ν. Ζάρας, «Επιγραφές από το ναό του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino», *ΔΧΑΕ ΛΑ΄* (2010), 115-126, και για τις επιγραφές των σκηνών του μηνολογίου στον νάρθηκα του ναού, βλ. στο ίδιο, 118.

Belozersk της βόρειας Ρωσίας, η οποία ιδρύθηκε το 1397¹³⁸. Ο ναός τοιχογραφήθηκε στις αρχές του 16ου αιώνα (περ. 1502) από τον ζωγράφο Διονύσιο (περ. 1440 – πριν από το 1508), τον σπουδαιότερο εκπρόσωπο της καλλιτεχνικής παράδοσης της Μόσχας αυτήν την περίοδο¹³⁹, και αποτελεί το μοναδικό μνημείο που διασώζει ανέπαφο τον τοιχογραφημένο διάκοσμο. Ο Θωμάς εικονίζεται σε μετάλλιο του κεντρικού εγκάρσιου κλίτους, ακριβώς στην τέταρτη σειρά επάνω από την παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Παρουσιάζεται μετωπικός, ψηλόλιγνος με αδρά χαρακτηριστικά, πλούσια λευκά μαλλιά και μακριά γενειάδα (Εικ. 7). Ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ με το αριστερό κρατεί ειλητό. Δίπλα του εικονίζεται με ανάλογο τρόπο ο Ευθύμιος ο Μέγας κρατώντας ειλητό με το αριστερό χέρι και ευλογώντας με το δεξί.¹⁴⁰ Είναι σημαντική, κατά την γνώμη μας, η άποψη ότι ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού της Γεννήσεως της Θεοτόκου, που περιλαμβάνει σκηνές από την ζωή της Παναγίας, έχει θεματικές και εικονογραφικές ομοιότητες με την ζωγραφική του εκκλησιαστικού συγκροτήματος των Βλαχερνών στην Κωνσταντινούπολη, την οποία και απηχεί¹⁴¹.

Συμπεράσματα

Παρά την απουσία εκτενούς Βίου για τον όσιο Θωμά τὸν ἐν Μαλεῶ, του περιορισμένου αριθμού αλλά και του ευσύνοπτου χαρακτήρα των κειμένων που τον αφορούν, ο όσιος έχει συμπεριληφθεί ήδη από τον 10ο αιώνα μεταξύ των αγίων της βασιλεύουσας, όπως προκύπτει από το Συναξάριο της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως και

Εικ. 7. Belozersky, Ferapontov, μονή της Γεννήσεως της Θεοτόκου. Ο όσιος Θωμάς ἐν Μαλεῶ, περ. 1502.

το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β'. Συμπεριλαμβάνεται ακόμη στο Τυπικό της μονής της Ευεργέτιδος, που απεικονίζει την λειτουργική πρακτική όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στα μέσα του 11ου αιώνα, εποχή κατά την οποία γίνεται γνωστός για πρώτη φορά και ο εικονογραφικός τύπος του οσίου. Η μελέτη του σωζόμενου σύντομου συναξαριακού Βίου οδηγεί στην διαπίστωση ότι αυτός βασίζεται σε εκτενέστερο και παλαιότερο Βίο, που, προς το παρόν τουλάχιστον, λανθάνει. Ωστόσο, η προσεκτική μελέτη του συναξαριακού βίου, η σύγκρισή του με αντίστοιχους Βίους στρατιωτικών που ασπάστηκαν τον μοναστικό και αναχωρητικό βίο (Ιωαννικίου, Αντωνίου του Νέου, Νίκωνος, στρατιώτη Νικολάου κ.ά.), η εξέταση του ύφους της διήγησης, η αξιολόγηση των ελάχιστων ιστορικών και βιογραφικών μαρτυριών καθώς και η χρήση αγιολογικών τόπων οδηγούν στην εκτίμηση ότι ο χρονικός ορίζοντας της δράσης του αινιγματικού οσίου εντάσσεται στα τέλη του 8ου ή στις πρώτες δεκαετίες του 9ου αιώνα, πιθανόν στην διάρκεια της δεύτερης φάσης της εικονομαχικής κρίσης (787-843). Ωστόσο, τίποτε σχετικό με τις πεποιθήσεις του οσίου πριν από την κουρά του δεν γίνεται γνωστό. Είχε εικονομαχικές αντιλήψεις, όπως συνηθίζονταν στους στρατιωτικούς κύκλους της εποχής του; Η επιλογή της

¹³⁸ V. N. Lazarev, *Drevnerusskie mozaiki i freski, XI-XV vv., Μόσχα* 1973, 75-76.

¹³⁹ Ο ζωγράφος Διονύσιος διακρίνεται για την κομψότητα του σχεδίου, την ομορφιά των διάφανων χρωμάτων καθώς και την μοναδική αρμονία των συνθέσεων. Συνέθεσε, επίσης, τον ζωγραφικό διάκοσμο του περιήφimu ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Κρεμλίνο (1480-1481) καθώς και άλλων πολύ σημαντικών ναών στην Ρωσία, βλ. σχετικά, Lazarev, ό.π. (υποσημ. 138), 75-78.

¹⁴⁰ *Synaxarium EC*, στήλ. 405 (20 Ιανουαρίου). Για την απεικόνιση του αγίου Ευθυμίου στην τέχνη, βλ. Tomeković, *Les saints ermites et moines*, ό.π. (υποσημ. 122), 235-236.

¹⁴¹ O. Silina, «The Byzantine Blachernae and Beloozero: a Probable Example of Sacred Topography», *The Journal of Regional History* 4/1 (2020), 17, 37-38.

αναχωρητικής ζωής σχετιζόταν με την μεταστροφή του σε εικονολάτρη ή είχε άλλη αφορμή (λιποταξία, σύλληψη κ.λπ.); Το ερώτημα θα πλανάται αναπάντητο. Ωστόσο, η ιδιότητα του στρατιωτικού, η απόλυτη σιωπή γύρω από την οικογένειά του και τις πεποιθήσεις της, καθώς και η απροσδόκητη επιλογή του ασκητικού βίου μετά από μια νικηφόρο μάχη κατά βαρβάρων, αφήνει πολλά ερωτηματικά. Το γεγονός ότι η περιοχή της Λακωνικής, όπου θεωρούμε πιθανόν ότι ο όσιος ασκήτευσε, αποτέλεσε πεδίο έντονων αντιπαραθέσεων κατά την διάρκεια των δύο φάσεων της εικονομαχικής κρίσης ενισχύει την άποψη της πιθανής μεταστροφής του οσίου, της υιοθέτησης εικονόφιλων πεποιθήσεων εκ μέρους του και, τέλος, της επιλογής του μοναχικού και ασκητικού βίου στην εσχάτη της λακωνικής χερσονήσου, στο όρος *Μάλεων*.

Η ευλάβεια του οσίου Θωμά, καθιερωμένη στην Κωνσταντινούπολη ήδη από τον 10ο αιώνα, δεν γνωρίζουμε πόσο διαδεδομένη ήταν, δεδομένου ότι, τόσο τα σωζόμενα κείμενα που τον αφορούσαν (συναξαριακοί βίοι, υμνογραφία), όσο και οι σωζόμενες απεικονίσεις του (τοιχογραφίες, μικρογραφίες) είναι ελάχιστες. Η θαυματουργία του αγίου *ἐκ τῶν βλυζόντων ναμάτων τῆς θείας λάρνακος* και η προσέλευση πλήθους πιστών σε αυτήν, σύμφωνα με το Συναξάριο, δεν είχαν ως αποτέλεσμα την ευρύτερη διάχυση της τιμής προς το πρόσωπό του,

ούτε στον ελλαδικό ούτε στον πελοποννησιακό χώρο, όπου θεωρούμε πιθανόν ότι έζησε ως ασκητής. Έτσι, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε τον όσιο ως ιδιαίτερα δημοφιλή, τουλάχιστον βάσει των ήδη γνωστών δεδομένων. Η ευλάβειά του από την Κωνσταντινούπολη διαδίδεται στην Σερβία, σύμφωνα με την απεικόνιση του οσίου στον νάρθηκα του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino, ενός από τα εμβληματικότερα μνημεία της περιοχής. Ο όσιος εικονογραφήθηκε, επίσης, σε περίοπτη θέση του ναού της Γεννήσεως της Θεοτόκου της μονής Ferapontov στον βορρά της Ρωσίας, μνημείο που πιθανότατα συνδέεται με υψηλούς χορηγούς. Με εξαίρεση την ζώσα παράδοση για τον όσιο στο ακρωτήριο του Μαλέα, ο Θωμάς θα παραμείνει ένας άγιος της πρωτεύουσας με ιδιαίτερη δημοφιλία στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στα κέντρα επιρροής της.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1: Φωτογρ. αρχείο ΕΦΑ Λακωνίας, Εικ. 2: «Έρευνα», ό.π. (υποσημ. 87), σχέδ. εικ. 9 σ. 246. Εικ. 3: Φωτογρ. αρχείο Παναγιώτας Σκάγκου. Εικ. 4: *An Eleventh Century Hexptych*, ό.π. (υποσημ. 124), εικ. 13e. Εικ. 5: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/a77c8264-9651-49c8-bf6b-f6d9f9077586/surfaces/1dd84b51-b284-46e3-9202-e31ecddbd3aa/>. Hutter, *Corpus*, ό.π. (υποσημ. 132), εικ. 87. Εικ. 6: Φωτογραφικό Αρχείο καθηγ. Tanja Starodubcev. Εικ. 7: <http://www.dionisy.com/eng/museum/123/134/index.shtml>.

Anna Lambropoulou – Maria Gerolymatou

SAINT THOMAS ON MOUNT MALEON (ΟΣΙΟΣ ΘΩΜΑΣ Ο ΕΝ ΤΩ ΜΑΛΕΩ): APPROACHES TO THE HISTORICAL DATA OF A FORGOTTEN SAINT

The feast day of hosios Thomas *en to Maleo* on the 7th of July is the only available concrete piece of evidence regarding the saint's personality. The Synaxarion of Constantinople (956 A.D.) and the Menologion of Basil II (ca. 1000) are among the few texts that mention hosios Thomas. These are short *Vitae*, concise and extremely poor in historical facts, which probably rely on and draw information from an older *Vita*, which has not survived. The text of the *Vita* published by H. Delehaye is based on a manuscript of the 12th or 13th century,

codex Bibliothecae regiae Berolinensis, which preserves the most complete, but not the oldest version contained in the Synaxarion. According to Delehaye, the oldest version of the *Vita* is in codex Par. gr. 1587, dating from the end of the 11th or the beginning of the 12th century and contains the Synaxarion of the months March-August. However, it is noteworthy that Thomas is not commemorated in any of the manuscripts considered to include older recensions of the Synaxarion, i.e. Patmos 266, which contains a Synaxarion from the years around 900,

and Jerusalem, Stavrou 40 (10th-11th century), which contains perhaps the oldest version of the Synaxarion of the Great Church and represents liturgical practices of the middle of the 10th century. Also, *hosios* Thomas is not included in the *Bibliotheca Hagiographica Graeca*.

Our study on this little known and enigmatic saint will focus mainly on four points: (a) establishing the time of his life and activity as precisely as possible, (b) determining where he settled, (c) his depiction in art, and (d) the spread of his cult.

From the basic *Vita* we know that *hosios* Thomas was wealthy and came from a noble family, *περίβλεπτος πλούτῳ καὶ δυναστείᾳ* (illustrious in wealth and lineage), and that as a soldier he won many glorious victories against the enemies, *κατὰ βαρβάρων ἔστησεν ἄπειρα καὶ μέγιστα τρόπαια* (he erected innumerable great trophies against the barbarians). Directly afterwards, he withdrew from secular life, was tonsured a monk, and subsequently became a hermit on Mount Maleon (*καὶ πρὸς τι ὄρος ἀνῆλθε Μάλεων λεγόμενον* –and ascended toward a mountain called Maleon). After his fight against the demons, he performed many miracles with spring water. After his death, the saint continued to perform miracles (through the holy water gushing forth from the divine coffin).

The available texts do not contain any information regarding the origin of the saint, his parents, his education, his position in the military hierarchy, the battles in which he took place, the place where he became a monk, or the time of his death. However, careful study of his *Vita* and comparison with *Vitae* of military saints who joined the monastic ranks (*Vitae* of Ioannikios, Anthony the Younger, Nikon, Nicholas the monk and former soldier etc.) lead to the conclusion that the chronological horizon of the saint's activity lies within the 8th or the 9th century, possibly during the second phase of the iconoclastic crisis (787-843). Examination of the style of the narrative, the evaluation of the limited historical and biographical data, as well as the use of specific hagiographic topoi point to the same chronological horizon.

The place where he settled on mount Maleon or *ἐν τῷ Μαλέῳ* can be identified with Cape Maleas in Laconia, based on the similarity of the place name (*Μαλεαί, Μαλεῶν, Μαλέας* in Strabo, *Μαλέα* and *Μαλέαν* in Pausanias, *Μαλέα* and *Μάλεια* in Stephanus of Byzantium,

Μαλέαν in Procopius, *Μαλαίου* in the Chronicle of Monembasia, *τοῦ Μαλέου* in Theophanes Continuatus, as *Μαλέα* in Constantine VII Porphyrogenetos), the extant monumental and archaeological remains in situ (Figs 1-3), as well as the local tradition concerning the saint.

The iconographic type of the saint first appears in the Sinai Hexaptych (11th century), where he is shown as a monk (Fig. 4), whereas in the miniature in the Oxford Menologion (14th century), in addition to his depiction as a monk (Fig. 5), of saints commemorated on the same day (7th of July) and mentioned in the synaxarion texts, are also included. Moreover, the depiction of the saint among martyrs in the narthex of the church of Saint George at Staro Nagoričino in Serbia (14th century) (Fig. 6) and in the church of the Nativity of the Virgin (Ferapontoy Belozersky) (Fig. 7) in a visible position in the naos close to Euthymios the Great, shows the spread of the cult of the saint in Russia as well.

The limited number of Synaxarion vitae and hymnographic texts in honor of the saint, as well as the small number of images in manuscripts (Oxford Menologion, Sinai Hexaptych), or in frescoes (church of Saint George at Staro Nagoričino in Serbia, church of the Nativity of the Virgin in Russia), show that the spread of his cult was perhaps limited to the great centers under the influence of Constantinople. This is reinforced by the fact that there are no known depictions of his in Greece and especially in the greater area of the Peloponnese, where we believe that he withdrew. By contrast, his depiction in royal churches of Serbia and Russia is possibly due to the fact that the saint remained in the conscience of the faithful primarily as a military saint and subsequently as a saint of the Byzantine capital, who, despite his ascetic life and his miracle-working activity in a province of the empire, did not enjoy the analogous popularity, with the exception of the living tradition at Maleas.

*Anna Lambropoulou, f. Research Director
Institute of Historical Research
National Hellenic Research Foundation
alambrop@eie.gr*

*Maria Gerolymatou, Research Director
Institute of Historical Research
National Hellenic Research Foundation
mgero@eie.gr*

**ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

Ι. ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι τόμοι όλων των περιόδων του *Δελτίου*, πλην των εκάστοτε δύο τελευταίων ετών,
είναι αναρτημένοι στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion>
Ετήσια συνδρομή/Subscription: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/about/subscriptions>

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄ (1884-1911)	έκαστο
Τεύχη 1-10	3,00 €
ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄ (1924-1927)	
Τεύχη 1-4	3,00 €
ΠΕΡΙΟΔΟΣ Γ΄ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ	
Τόμος Α΄ (1932)	4,00 €
» Β΄ (1933)	—
» Γ΄ (1934-1936)	4,00 €
» Δ΄ (1936-1938)	4,00 €
ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ΄	
Τόμος Α΄ (1959), Στή μνήμη Ν. Βέη, 186 σελ., 58 πίν.	10,00 €
» Β΄ (1960-1961), 232 σελ., 73 πίν.	10,00 €
» Γ΄ (1962-1963), 244 σελ., 67 πίν.	10,00 €
» Δ΄ (1964-1965), Στή μνήμη Γ. Σωτηρίου, 408 σελ., 93 πίν.	10,00 €
» Ε΄ (1966-1969), Στή μνήμη Δ. Εὐαγγελίδου, 320 σελ., 115 πίν.	10,00 €
» ΣΤ΄ (1970-1972), Στή μνήμη Π. Μιχαήλ, 254 σελ., 90 πίν.	10,00 €
» Ζ΄ (1973-1974), Στή μνήμη Α. Frolov, 212 σελ., 56 πίν.	10,00 €
» Η΄ (1975-1976), Στή μνήμη V. N. Lazarev, 246 σελ., 17 πίν.	10,00 €
» Θ΄ (1977-1979), Στή μνήμη Μαρίας Σωτηρίου, ιζ΄ + 328 σελ., 122 πίν.	10,00 €
» Ι΄ (1980-1981), Στή μνήμη Α. Ξυγοπούλου, μ΄ + 384 σελ., 110 πίν.	10,00 €
» ΙΑ΄ (1982-1983), Στή μνήμη Α. Κ. Ὁρλάνδου, 288 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	10,00 €
» ΙΒ΄ (1984), Στήν ἑκατονταετηρίδα τῆς ΧΑΕ, 515 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	10,00 €
» ΙΓ΄ (1985-1986), Στή μνήμη Μ. Καλλιγιά, 318 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	15,00 €
» ΙΔ΄ (1987-1988), 372 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	15,00 €
» ΙΕ΄ (1989-1990), Στή μνήμη Ι. Τραυλού, 288 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	15,00 €
» ΙΣΤ΄ (1991-1992), Στή μνήμη Α. Grabar, 300 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	15,00 €
» ΙΖ΄ (1993-1994), Στή μνήμη Ντούλας Μουρίκη, 392 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	25,00 €
» ΙΗ΄ (1995), 208 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	20,00 €
» ΙΘ΄ (1996-1997), 415 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	50,00 €
» Κ΄ (1998-1999), Στή μνήμη Δ. Πάλλα, 422 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	50,00 €
» ΚΑ΄ (2000), 292 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	38,00 €
Εὔρετήριο / Index (1884-2000)	10,00 €
Τόμος ΚΒ΄ (2001), Στή μνήμη Μ. Χατζηδάκη, 424 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	50,00 €
» ΚΓ΄ (2002), 284 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	40,00 €
» ΚΔ΄ (2003), Στή μνήμη Ν. Οικονομίδου, 424 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	40,00 €
» ΚΕ (2004), 240 σελ. με ἑνθετες εἰκόνες	40,00 €

Τα τεύχη 4, 5, 61, 62 και 10 της Α΄ περιόδου, το τεύχος 1 της Β΄ περιόδου και ο τόμος Β΄ της Γ περιόδου έχουν εξαντληθεί.

I. ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (συνέχεια)

Τόμος ΚΣΤ' (2005), Στη μνήμη Γ. Γαλάβαρη, 418 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
» ΚΖ' (2006), Στη μνήμη Ν. Β. Δρανδάκη, 524 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
» ΚΗ' (2007), Στη μνήμη Π. Μ. Μυλωνά, 302 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
» ΚΘ' (2008), Στη μνήμη Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, 276 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
» Λ' (2009), Στη μνήμη Ηλ. Κόλλια, 320 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
» ΛΑ' (2010), 198 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
» ΛΒ' (2011), 214 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
» ΛΓ' (2012), Στη μνήμη Δ. Κωνσταντίου, 476 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
» ΛΔ' (2013), Στη μνήμη Τ. Παπαμαστοράκη, 448 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
» ΛΕ' (2014), 434 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
» ΛΣΤ' (2015), 384 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
» ΛΖ' (2016), 336 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
» ΛΗ' (2017), 384 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	65,00 €
» ΛΘ' (2018), Στη μνήμη Χ. Μπούρα, 496 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	75,00 €
» Μ' (2019), 480 σελ. (XIV + 466) με ένθετες έγχρωμες εικόνες	65,00 €
» ΜΑ' (2020), 520 σελ. (XIV + 506) με ένθετες έγχρωμες εικόνες	70,00 €
» ΜΒ' (2021), 444 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	60,00 €

II. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τόμος I. Peloponnes, Fasc. A: <i>Isthmos, Korinthos</i> , von N. A. Bees (Βέης), Αθήνα 1941, XCII+128 σελ.	10,00 €
Τόμος X. Crete, Fasc. A: <i>The Greek Christian Inscriptions of Crete. IVth-IXth Century A.D.</i> , by A. C. Bandy, Αθήνα 1970, 156 σελ.	10,00 €

III. ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Άγ. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, <i>Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησιᾶς στὴν Ἀθήνα</i> , με ἀγγλική περίληψη, Ἀθήνα 1971, 150 σελ., 58 πίν. http://www.epublishing.ekt.gr/el/9383	—
Th. Chatzidakis-Bacharas, <i>Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales</i> , Αθήνα 1982, 220 σελ., 96 πίν. με 112 εικόνες	12,00 €
G. Zacos, <i>Byzantine Lead Seals</i> , two volumes (Text-Plates), Bern 1984-1985, 543 σελ., 100 πίν.	44,00 €
Ι. Κολτσιδά-Μακρή, <i>Βυζαντινά μολυβδόβουλλα</i> , με γαλλική περίληψη, Αθήνα 1996, 204 σελ., 584 πίν.	30,00 €
Ευγ. Δρακοπούλου, <i>Η πόλη της Καστοριάς (12ος-16ος αι.)</i> , με γαλλική περίληψη, Αθήνα 1997, 190 σελ., 118 εικ. http://www.epublishing.ekt.gr/el/9381	—
J. Albani, <i>Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysapha, Lakonien</i> , με ελληνική περίληψη, Αθήνα 2000, 133 σελ., 40 πίν.	23,00 €
Σ. Βογιατζής, <i>Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Κεντρικής Ελλάδος κατά το 16ο αιώνα</i> , με αγγλική περίληψη, Αθήνα 2000, 146 σελ., 60 πίν.	30,00 €
T. Kanari, <i>Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le narthex et la chapelle de Saint-Jean-le-Précurseur</i> , με ελληνική περίληψη, Αθήνα 2003, 233 σελ., 104 πίν.	45,00 €
Ν. Γκιολές, <i>Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Διονυσίου στο Άγιον Όρος</i> , Αθήνα 2009, 96 σελ., 83 εικ.	40,00 €
Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, <i>Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης</i> , Αθήνα 2020, δύο τόμοι: 496 και 490 σελ. με εικόνες	50,00 €

IV. ΑΛΛΑ

Γ. Λαμπάκης, <i>Κατάλογος της ἐν Ζαπείῳ ἐκθέσεως</i> , ἐν Ἀθήναις 1891, 46 σελ.	—
Δ. Πάλλας, <i>Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου</i> , Αθήνα 1955, 132 σελ.	5,00 €

V. ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

<i>Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη, Πρακτικά Επιστημονικού Διημέρου 28-29 Μαΐου 1999</i> , επιμ. Ευγενία Δρακοπούλου, Συνέκδοση με το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002, 342 σελ. με έγχρ. και α/μ εικόνες	35,00 €
<i>Cristo nell'Arte Bizantina e Postbizantina. Atti del Convegno, Venezia 22-23 settembre 2000</i> , a cura di Chryssa A. Maltezos e George Galavaris, Venezia 2002 / <i>Ο Χριστός στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη. Πρακτικά Συνεδρίου, Βενετία 22-23 Σεπτεμβρίου 2000</i> , επιμ. Χρ. Α. Μαλτέζου – Γ. Γαλάβαρης, Συνέκδοση με το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετία, Βενετία 2002, 109 σελ., XXIV έγχρ. και 53 α/μ πίνακες	25,00 €
<i>Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Ειδικό θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 17-19 Μαΐου 2002</i> , Συνέκδοση με το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2004, 397 σελ. με 316 έγχρ. και α/μ εικόνες	21,20 €
<i>Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Ειδικό θέμα του 26ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 12-14 Μαΐου 2006</i> , επιστ. επιμ. Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσσoglou, Συνέκδοση με το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2012, 314 σελ. με έγχρ. και α/μ εικόνες	16,18 €

VI. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Κωνσταντία Κεφαλά, <i>Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στις εκκλησίες της Ρόδου</i> , Αθήνα 2015, 342 σελ. (αγγλική περίληψη: Thirteenth century wall paintings in the churches of Rhodes, σελ. 307-320, βιβλιογραφία, σελ. 321-335), με 148 εικόνες – http://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/chae/catalog/book/54	—
--	---

VII. ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Τα τεύχη του *Προγράμματος των Περιλήψεων* του ετησίου Συμποσίου, πλην του τελευταίου έτους, είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chae>

<i>Πρόγραμμα και Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων (Αθήνα 1981-)</i>	15,00 €
---	---------

<https://independent.academia.edu/ΧριστιανικήΑρχαιολογικήΕταιρεία/ChristianArchaeologicalSociety>

